

**ЗАТВЕРДЖЕНО**  
**Наказ Вищого навчального закладу Укоопспілки**  
**«Полтавський університет економіки і торгівлі»**  
**08 липня 2015 року № 152-Н**

Форма № П-4.04

**ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД УКООПСІЛКИ**  
**«ПОЛТАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ І ТОРГІВЛІ»**

Інститут економіки, управління та інформаційних технологій  
Форма навчання заочна  
Кафедра правознавства

**Допускається до захисту**

Завідувач кафедри \_\_\_\_\_  
(підпис)

Г. В. Лаврик  
(ініціали, прізвище)

«\_\_\_» \_\_\_\_\_ 2021 р.

**МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА**

**на тему «Кримінальна відповідальність за примушування до шлюбу»**

*спеціальності 081 «Право»*  
*освітня програма «Право»*

**Виконавець роботи:** Ємець Ірина Олександрівна

\_\_\_\_\_  
(підпис, дата)

**Науковий керівник:** ст. викл., Іщенко Тетяна Володимирівна

\_\_\_\_\_  
(підпис, дата)

**Рецензент:** к. ю. н., доц. Корягіна Анжела Миколаївна

## ЗМІСТ

ВСТУП .....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРИМУШУВАННЯ ДО ШЛЮБУ .....	6
1.1. Соціально-правова обумовленість криміналізації примушування до шлюбу.....	6
1.2. Зарубіжний досвід регламентації відповідальності за примушування до шлюбу.....	20
Висновки до розділу 1 .....	33
РОЗДІЛ 2. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ «ПРИМУШУВАННЯ ДО ШЛЮБУ» .....	34
2.1. Об'єкт примушування до шлюбу.....	34
2.2. Об'єктивна сторона примушування до шлюбу .....	40
2.3. Суб'єкт примушування до шлюбу .....	49
2.4. Суб'єктивна сторона примушування до шлюбу .....	55
Висновки до розділу 2 .....	74
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРИМУШУВАННЯ ДО ШЛЮБУ .....	76
3.1. Кваліфікуючі ознаки примушування до шлюбу .....	76
3.2. Особливості покарання за примушування до шлюбу: законодавство України та зарубіжних країн .....	84
Висновки до розділу 3 .....	99
ВИСНОВКИ .....	101
ПЕРЕЛІК ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ .....	105

## ВСТУП

**Обґрунтування актуальності теми.** Становлення України як демократичної, соціальної, правової держави, поряд із позитивними змінами у процесі її розбудови і лібералізації всього суспільного життя, супроводжується і негативними явищами, пов'язаними, зокрема, із занепадом моральності. Відтак надактуальною залишається проблема злочинів у сфері статевої свободи та статевої недоторканості особи, які щороку стають у край жорстокими, дедалі більше просякнуті знущаннями щодо жертви. Причини «одвічності» таких злочинів криються у суспільстві. Постійно побоюючись за себе і своїх близьких, намагаючись поліпшити свій соціальний статус та майновий стан, людина стає агресивною, все частіше вдається до силових методів вирішення своїх проблем. Це сприяє, своєю чергою, поширенню насильства і жорстокості. Однак буде не правильно вважати, що вирішення існуючих проблем забезпечить повне моральне і криміногенне благополуччя.

В суспільстві завжди віднайдуться люди чи групи людей, невдоволені своїм існуванням, статусом, перспективами для себе і своїх дітей. За правило, це погано адаптовані особи, причому їхня дезадаптованість має вияв у надширокому діапазоні: від неприйняття наявних умов проживання представниками національних меншин до неприйняття, в тому числі самонеприйняття, у сфері сексуальних відносин. Тому рівень насильства і жорстокості завжди підтримуватиметься, тоді як характер жорстокості можна змінити, локалізувати, утримувати в певних рамках, швидко і вміло реагувати на окремі спалахи насильства. Цього, зокрема, можна домогтися шляхом застосування кримінального закону. Право, в тому числі й кримінальне, перш за все регулює соціальний аспект статевого життя людини. Водночас в окремих випадках об'єктом правового регулювання (охорони) можуть бути і деякі біологічні елементи статевого життя, наприклад, статеві зрілість.

При цьому, однією із сторін узаконення статевого життя є укладення шлюбу, створення сім'ї.

Сім'я - важливий соціальний інститут, у ньому розгортається процес соціалізації людини, і будь-які, навіть не яскраво виражені, зміни цього інституту свідчать про зміни в інших областях людського життя, держави, суспільства.

Підготовка до сімейного життя - це складний цілісний процес, показником результативності якого є готовність молодих людей правильно будувати свої взаємини у подружньому житті. У зв'язку з тенденцією до різкого омолодження шлюбу актуальною стає підготовка до одруження молоді.

Досить часто в ЗМІ з'являються новини про укладання шлюбу через примушування з неповнолітніми. Непоодинокі випадки примушування до шлюбу зустрічаються і в Україні. Об'єктами примушування до шлюбу переважно стають жертви сімейного насильства, жертви зґвалтування. Дана проблема суспільства неминуче спровокувала потребу у запобіганні даного явища.

Варто зазначити, що праць, спеціально спрямованих на вивчення проблем примушування до шлюбу, вкрай мало. З-поміж праць, для яких характерний комплексний підхід до цієї проблематики, слід виокремити роботи таких дослідників, як А. Андрушко, С. Волощук, С.Денисов, П. Камінський, О. Круглова, А. Мартиненко, О. Сафончик та ін.

Актуальність проблеми зумовила вибір теми дослідження: «Кримінальна відповідальність за примушування до шлюбу».

**Метою магістерської роботи** є дослідження кримінальної відповідальності за примушування до шлюбу.

**Об'єкт дослідження:** злочин примушування до шлюбу як різновид домашнього насилля.

**Предмет дослідження:** кримінально-правова заборона примушування до шлюбу.

Відповідно до поставленої мети дослідження нами були визначенні наступні **завдання:**

- дослідити соціально-правову обумовленість криміналізації примушування до шлюбу;
- розглянути зарубіжний досвід регламентації відповідальності за примушування до шлюбу;
- охарактеризувати об'єкт примушування до шлюбу;
- дослідити об'єктивну сторону примушування до шлюбу;
- охарактеризувати суб'єкт примушування до шлюбу;
- розглянути суб'єктивну сторону примушування до шлюбу;
- охарактеризувати кваліфікуючі ознаки примушування до шлюбу;
- розглянути особливості покарання за примушування до шлюбу.

**Методи дослідження.** Методи дослідження обрані, виходячи з поставленої в роботі мети та завдань, з урахуванням об'єкта і предмета дослідження. На всіх етапах дослідження використовувалися загальні методи наукового пізнання (діалектичний, спостереження, порівняння, абстрагування, аналіз і синтез, індукція і дедукція, узагальнення, сходження від абстрактного до конкретного).

**Практичне значення роботи.** Отримані дані можуть бути використані при вивченні курсів «Сімейне право», «Кримінальне право» студентами-правниками.

**Структура та обсяг роботи.** Магістерська робота складається із вступу, трьох розділів, висновків та переліку інформаційних джерел. Основний зміст дипломної роботи викладено на 112 сторінках. Перелік використаних наукових та літературних джерел включає 67 найменувань.

## РОЗДІЛ 1

### ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРИМУШУВАННЯ ДО ШЛЮБУ

#### 1.1. Соціально-правова обумовленість криміналізації примушування до шлюбу

Законом України від 6 грудня 2017 р. № 2227-VIII «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» [45] до Кримінального кодексу України [30] (далі – КК України) внесено істотні зміни щодо особливостей криміналізації примушування до шлюбу, котрі були неоднозначно сприйняті юристами.

Попри визнання необхідності здійснення конкретних заходів, спрямованих на ефективну протидію насильству стосовно жінок і домашньому насильству (зокрема з огляду на підписання Україною 7 листопада 2011 р. Стамбульської конвенції), редакції відповідних кримінально-правових норм зазнали серйозної критики з боку експертного середовища. Вказаним вище законом, який набув чинності 11 січня 2019 року, Верховна Рада України доповнила розділ III Особливої частини КК України ст. 151-2, яка встановлює відповідальність за схилення до шлюбу. Станом на сьогодні в науковій літературі висловлені різні точки зору з приводу доцільності криміналізації цього діяння.

Так, наприклад, О.М. Литвинов та Ю.Б. Данильченко доповнення КК України новою статтею «Примушування до шлюбу» загалом оцінюють

позитивно. Натомість більшість науковців має протилежну точку зору. Необхідність такої криміналізації з огляду на наведені нижче причини нам також видається сумнівною [32, с.893].

Для більш повного визначення поняття укладення шлюбу та питання схилення щодо вступу в шлюб необхідно дати визначення поняттю «шлюб». Слово «шлюб» походить від давньослов'янського «борочити», що означає відбирати краще. Із тих далеких часів шлейфом за нами тягнеться «двозначність слова «шлюб» у сімейному праві й у повсякденній мові. Н.С. Шерстнева, посилаючись на найдавніший звід літописів, стверджує, що слово «шлюб» вважалося похідним від «брати», «беру» [63, с.62].

Сучасна література визначає шлюб як «історично обумовлену, санкціоновану й регульовану суспільством форму відносин між жінкою та чоловіком, що встановлює їх права й обов'язки по відношенню один щодо одного. Правове регулювання шлюбу тягне встановлення особливих правових відносин між подружжям, а потім - між подружжям й дітьми та іншими членами сім'ї».

Воля осіб, що вступають в шлюб, повинна бути виражена незалежно й безперешкодно, за відсутності психологічного чи фізичного насильства; якесь довільне обмеження волевиявлення неприпустимо. Водночас право будь-якої держави визначає умови, необхідні для укладення шлюбу, й обставини, що перешкоджають вступу в шлюб. Дане положення є важливим завоюванням сучасного світового співтовариства.

Історії людства відомі періоди, відколи шлюби відбувалися поза волею наречених чи одного із них, шлюби-угоди укладалися між сім'ями нареченого й нареченої задовго щодо досягнення ними шлюбного віку. Одним із аспектів цієї проблеми є наявність в особи, що сполучається шлюбом, душевної хвороби чи недоумства, в зв'язку із чим вказана людина не здатне адекватно оцінювати свої діяння й їх правові наслідки.

У законодавстві різних країн відсутнє однакове регулювання цього питання. Крім того, зовні виражена згода на вступ до шлюбу в одного із наречених не завжди відповідає його реальному наміру, зокрема, може мати місце обману щодо особи котра вступає в шлюб. Реалізація принципу добровільності проводиться за рахунок вимоги особистої присутності наречених під час укладання шлюбу й публічного вираження згоди на вступ в шлюбний союз. У цьому відношенні, щонайменше, дивує можливість вступу в шлюб за дорученням, встановлена будь-яким іноземним елементом. Наприклад, допускається в разі крайньої потреби вступ в шлюб за дорученням відповідно до законодавства Іспанії та Італії. Мусульманське право визнає укладення шлюбу не лише особисто, проте й за дорученням.

К.П. Побєдоносцев визначав, що вільна згода обох сторін - «умова, сама по собі проста, але, дивлячись на стан громадського й сімейного побуту, воно ускладнюється ... Тепер, відколи майже всюди громадянська особистість визнається вільною, свідомість наша не допускає між двома правоздатними особами такого ставлення, при якому одна людина має змогу вирішувати за іншу» [43, с.20].

Г.Ф. Шершеневич писав: «В основі шлюбу лежить угода щодо поєднання- шлюб не може бути законно здійснений за відсутності взаємної й невимушеної згоди поєднаних осіб» [31, с.263].

Як загальне правило, примушування до укладення шлюбу не допускається. Водночас, раніше, для дійсності шлюбу необхідно було, крім доброї волі осіб, що поєднуються шлюбом, згода батьків чи осіб, котрі їх замінюють, начальства чи пана. Дозвіл начальства як умова для укладення шлюбу не існував у візантійському праві, зустрічався лише у вітчизняних пам'ятках. Участь батьків, усиновителів та інших законних представників у вирішенні питання про укладення шлюбу уявлялося правильним з огляду на природній залежності від них дітей. На обов'язковість такого порядку вказувала



О.А. Хазова: «Необхідність контролю з боку батьків за вступом в шлюб своїх неповнолітніх осіб обґрунтовувалася необхідністю запобігання вчиненню необдуманих, властивих юності вчинків» [59, с.26].

Інститут згоди третіх осіб на шлюб неповнолітніх, так зване батьківське благословення, існує не одну сотню років. Були часи, відколи батьківська згода вважалася настільки важливою умовою дійсності шлюбу, що держава відмовлялася визнавати подружні союзи, вчинені за відсутності згоди батьків.

Ш.Л. Монтеск'є в своїй роботі «Про дух законів» писав: «Вимога отримання згоди батьків на шлюб ґрунтується на безумстві дітей, неосвічених через їх молодість й тому вони легко піддаються сп'янінню пристрастей» [36, с.510].

І.М. Кузнєцова вважає, що «згода батьків осіб, що вступають в шлюб в молодому віці, має велике значення для міцності молодої сім'ї (практика показує, що нерідко причиною розлучень бувають погані відносини із батьками подружжя)» [26, с.32].

Ще в листопаді 2011 року Україна підписала Конвенцію Ради Європи про боротьбу з насильством щодо осіб жіночої статі та домашнім насильством (Стамбульська конвенція) - документ, котрий зобов'язує уряди, що підписали його країн вжити конкретних заходів для боротьби із усіма формами насильства стосовно жінок.

Конвенція, прийнята в Стамбулі усіма 47 країнами - членами Ради Європи 11 травня 2011 року, стала першою європейською угодою, спрямованою саме на боротьбу з насильством над жінками та домашнім насильством. В ній сформульовані мінімальні стандарти запобігання, забезпечення захисту й кримінального переслідування, а також розробки комплексної політики. З-поміж країн Східного партнерства лише Грузія ратифікувала Стамбульську конвенцію в 2017 році, залишаючи за собою право не застосовувати до вересня 2022 року положення щодо присудження

державою компенсації постраждалим. Вірменія, Україна й Республіка Молдова підписали, проте не ратифікували цю Конвенцію [27].

Насильство стосовно жінок розглядається в Конвенції як порушення прав людини й як форма дискримінації. Це означає, що якщо країни не реагують на нього відповідним чином, то на них покладається відповідальність за таке насильство. Це перший міжнародний договір, котрий містить визначення статевої приналежності. Це означає, що відтепер визнається, що жінки й чоловіки не лише є біологічними особами жіночої чи чоловічої статі, проте що існує також соціально сконструйована категорія статевої приналежності, котра визначає роль й поведінку, властиву жінкам й чоловікам. Вищевказані зміни стосуються домашнього насильства, а також примушування до вступу в шлюб.

Конвенція вимагає, щоб країни, що приєдналися щодо неї, ввели кримінальну чи іншу юридичну відповідальність за такі діяння:

- домашнє насильство (фізичне, сексуальне, психологічне чи економічне);
- переслідування (сталкінг)
- сексуальне насильство, включаючи зґвалтування;
- сексуальні домагання;
- примусові шлюби;
- операції на жіночих геніталіях;
- примусові аборти й примусову стерилізацію [27].

З метою реалізації положень Конвенції 06 грудня 2018 року Верховна Рада України проголосувала за внесення змін до Кримінального кодексу України, котрі набули чинності 11 січня 2019 року [45].

Так, введено нову статтю щодо Кримінального кодексу України про примушування до шлюбу. В диспозиції статті 151-2 Кримінального кодексу України йдеться про примушування особи до вступу в шлюб, чи до продовження примусово укладеного шлюбу, чи до вступу в співжиття за відсутності укладання шлюбу, чи до продовження такого співжиття, чи до

спонукання із цією метою особи до переміщення на територію іншої держави [30].

Санкція за примушування до шлюбу передбачає арешт до 6 місяців, обмеження чи позбавлення волі на строк до 3-х років.

Примусовий шлюб – це злочин, так як він є порушенням прав людини, однією з форм насильства, а якщо жертва молодше 18 років, то й жорстоким поводженням із дітьми.

Конвенція Ради Європи 2011 року про запобігання та боротьбу з насильством щодо осіб жіночої статі та насильством в сім'ї, також відома як Стамбульська конвенція, є основним європейським документом, пов'язаним із цією проблемою, згідно з яким примусове одруження є серйозною формою насильства, якому піддаються жінки й дівчата. Відповідно до статті 37 Конвенції держави-учасниці зобов'язані встановити кримінальну відповідальність за «навмисну поведінку у вигляді примусу дорослої особи чи дитини до вступу в шлюб» [27].

Про необхідність створення керівництва по роботі з примусовими шлюбами, чинного в усіх країнах Європейського Союзу (далі – ЄС) з урахуванням національних особливостей, свідчить той факт, що в той час, як всі держави Ради Європи ратифікували дві міжнародні конвенції про примусові шлюби, лише 12 держав ЄС ввели кримінальну відповідальність за примусовий шлюб.

Крім того, раніше кожна держава ЄС використовувала свою власну термінологію й підхід щодо вирішення проблеми примусових шлюбів. Тому було важливо підготувати керівництво ЄС, котре, з одного боку, передбачає національну специфіку, а з іншого, полегшує й оптимізує роботу фахівців, що працюють над вирішенням проблеми примусових шлюбів. На сьогоднішній день Великобританія є єдиною державою, що розглядає проблему примусових

шлюбів в поточному національному плані дій «Припинення насильства по відношенню щодо жінок й дівчаток: стратегія на 2016-2020 рр. »

Шлюб за відсутності вільної згоди спостерігається тоді, відколи одного чи обох із наречених примушують його укласти під впливом емоційного чи фізичного тиску. Водночас укладення шлюбу із корисливих мотивів (майнові інтереси, із метою отримання громадянства тощо), тобто за відсутності наміру створити сім'ю, але із усвідомленої вільної згоди, є не примусовим, а фіктивним шлюбом. Незважаючи на усталену думку про поширеність примусових шлюбів здебільшого в азіатських і африканських державах, а також державах Латинської Америки, такі випадки все частіше трапляються на теренах Європи, в Україні також.

Примусові шлюби визнаються порушенням прав людини не лише на рівні міжнародних договорів, проте й національним законодавством багатьох держав. Те, що шлюб може бути укладено за умови вільної й повної згоди, передбачено в ст. 16 Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 р., ст. 23 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права від 16 грудня 1966 р., ст. 10 Міжнародного пакту про економічні, соціальні й культурні права від 16 грудня 1966 р., ст. 1 Конвенції про згоду на взяття шлюбу, шлюбний вік та реєстрацію шлюбу від 10 грудня 1962 р., ст. 16 Конвенції Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо осіб жіночої статі від 18 грудня 1979 р. у ст. 32 та 37 Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами від 11 травня 2011 р. визначено цивільну та кримінальну відповідальність за примусовий шлюб [27].

Із зазначених міжнародних актів Україна досі не ратифікувала Конвенцію про згоду на взяття шлюбу, шлюбний вік та реєстрацію шлюбу й Конвенцію Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому

насильству та боротьбу із цими явищами, котрі, на нашу думку, потрібно чим швидше ратифікувати.

Загалом положення сімейного законодавства України щодо укладення шлюбу відповідають Конвенції про згоду на взяття шлюбу, шлюбний вік та реєстрацію шлюбу, за винятком того, що Конвенція, на відміну від національного законодавства, дозволяє укладення шлюбу за відсутності одного із наречених, якщо компетентний орган влади впевнився, що для цього є виняткові обставини, і ця людина перед компетентним органом влади й визначеним законом порядком виявила згоду й не відкликала її.

Отже, визначальною умовою дійсності шлюбу є добровільність, що означає вільну, інформовану й усвідомлену згоду на шлюб як жінки, так і чоловіка. Вільна згода чоловіка та жінки під час вступу в шлюб передбачена ст. 51 Конституції України [28] та ст. 24 Сімейного кодексу України (далі – СК України) [51]. Сімейне законодавство України як гарантію добровільності шлюбу передбачає правові наслідки, порушення вказаної фундаментальної засади. Зокрема, за реєстрації шлюбу із особою, яка визнана недієздатною, а також з особою, яка з інших причин не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, спричиняє визнання такого шлюбу недійсним. Особи, котрі мають намір укласти шлюб, повинні заявити про це із власної волі. Добровільна згода має бути безумовною [46].

Принцип добровільної згоди передбачає, що згода має бути повною та безумовною, що, безперечно, не виключає вільної зміни намірів, тобто до моменту реєстрації шлюбу кожен із існуючого у перспективі подружжя чи обидва можуть змінити рішення та відмовитися від його укладення. Добровільна взаємна згода осіб, що укладають шлюб, є обов'язковою умовою законності та дійсності церковного шлюбу. Під час вінчання наречених питають, чи «зі своєї доброї волі, а не із примусу» вони беруть шлюб, а в разі

заяви однієї зі сторін про небажання вступити в шлюб священник має зупинити церемонію.

У ст. 40 Сімейного кодексу України конкретизовано випадки, за яких згода на укладення шлюбу не може визнаватися вільною, зокрема тоді, відколи в момент реєстрації шлюбу один із подружжя страждав на тяжкий психічний розлад, перебував у стані алкогольного, наркотичного, токсичного сп'яніння, унаслідок чого не усвідомлював сповна значення своїх дій та (або) не міг керувати ними, чи якщо шлюб зареєстровано внаслідок фізичного чи психічного насильства. У судовій практиці України рішення про визнання шлюбу недійсним здебільшого ґрунтуються на його фіктивності чи порушенні принципу моногамії [51].

Реєстрація союзу обов'язково проводиться в присутності чоловіка та жінки, які претендують на статус подружжя. Саме в процесі надання адміністративної послуги з'ясовується взаємний і добровільний характер згоди.

На наш погляд, із точки зору забезпечення вимоги закону про взаємність волевиявлення проблем не виникає, чого не можна сказати про процес формування волі й вираження волевиявлення кожним із осіб, що вступають в шлюб. Звісно ж, що вказана сфера не виключає обману чи помилки, загрози чи насильства щодо одного з існуючого у перспективі подружжя із боку його обранця чи інших осіб. Безумовно, в подібних ситуаціях має місце психічний вплив, маніпулювання волею іншої особи, що дозволяє зробити акцент на психологічних особливостях взаємин існуючого у перспективі подружжя.

Дослідження мотивів вступу в шлюб і так званих дисфункціональних сімей дозволило Є.Г. Ейдемільер виявити мотиви укладання шлюбу: «... мотив "втеча від батьків" часто означав пасивний протест проти влади батьків, ... такий шлюб скоріше є спробою компенсувати власну порожнечу, ніж способом збагатити життя. Укладення шлюбу за мотивами "повинність" надзвичайно

часто означає, що партнерка завагітніла чи ж що статева близькість супроводжувалася переживанням провини» [24].

Звісно ж, що обопільна добровільна згода існуючого у перспективі подружжя є фактором, що визначає достовірність шлюбного віку як умови реєстрації шлюбу за наявності підстав для його укладення з неповнолітнім. Крім того, добровільний характер процесу формування волі й зовнішнього її вираження при створенні сім'ї набуває особливого змісту при наявності в громадянина психічного розладу. Як відомо, наявність психічного розладу не є перешкодою для вступу в шлюб, в тому числі при обмеженні судом дієздатності особи в цій підставі [6, с.93].

Правильна оцінка обставин укладення шлюбу, що свідчать про порушення процесу формування волі особи перед вступом в шлюб, чи розбіжності його волі й волевиявлення при реєстрації в РАГСі укладення шлюбу, має практичне значення при судовому розгляді справи про порочність шлюбу, в подібній ситуації дійсність шлюбу може бути поставлена під сумнів не лише як укладеного за відсутності взаємної згоди подружжя, а й як шлюбу, зареєстрованого в умовах обману чи помилки, реального насильства чи можливості його застосування. Не виключений і варіант фіктивності шлюбу з боку одного чи обох подружжя, якщо намір створити сім'ю відсутній.

Дана ситуація заслуговує самостійного дослідження в рамках теорії гармонізації інтересу в сімейному праві. Якщо один із подружжя виходив з іншої мети при реєстрації шлюбу, ніж створення сім'ї, то маємо суперечність приватних інтересів чоловіка та жінки. Якщо ж обоє з подружжя навмисно уклали шлюб за відсутності зазначеної мети, є всі підстави кваліфікувати їх діяння як такі, що суперечать публічному інтересу в реєстрації шлюбу.

Одним із обставин, що виключають вступ до шлюбу, законодавець позначає недієздатність хоча б одного з існуючого у перспективі подружжя, який визнаний недієздатним внаслідок того, що має психічний розлад.

Зауважимо, що ще понад сто років тому А.І. Загоровський відзначав з-поміж потенційно недійсних шлюбів шлюби, «укладені з насильством чи в божевільлі одного із подружжя» [25].

Як правило, психічний розлад одного із подружжя виключає розуміння ним юридичного значення шлюбу, однак не виключає відносин, аналогічних шлюбним, обумовлених потребами особи в такій організації життя в родині.

З огляду на те, що цивільне законодавство допускає перспективу обмеження в дієздатності особи, яка має розлад психіки, висвітливо можливість укладення шлюбу з такою особою.

Наявність таких обставин, як насильство та загроза, для визнання шлюбу недійсним сумнівів не викликає. Суд встановлює існування цих фактів, своїм рішенням визнає укладений шлюб недійсним, так як порушено умову про взаємну вільну згоду чоловіка та жінки на вступ до шлюбу. Не має юридичного значення, від кого виходить примус: від одного із молодят, від батьків, родичів чи знайомих наречених. Л.М. Пчелінцева правильно вважає, що від примусу слід відрізняти різного роду батьківські поради й рекомендації із приводу існуючого у перспективі шлюбу. Більш того, така точка зору підтверджує доцільність встановлення обов'язкової згоди батьків на шлюб неповнолітніх осіб [25].

Що стосується таких обставин, як приховування хвороби (крім венеричних і ВІЛ-інфекції), вагітності від іншого чоловіка або, навпаки, повідомлення про неіснуючу вагітності, то в цих випадках не можна говорити про відсутність взаємної й добровільної згоди на шлюб, і, отже, такий обман не є підставою для визнання шлюбу недійсним, однак здатний дискредитувати шлюб, зруйнувати його. Такий шлюб може бути розірваний в установленому порядку. Разом із тим зустрічається думка, що обман і омана є підставами для визнання шлюбу недійсним. Така позиція може бути прийнята, якщо обман і омана мають місце щодо самого акту одруження, проте не особистісних



якостей одного із наречених, його здоров'я, соціального й матеріального становища.

На нашу думку, цю конкуренцію кримінально-правових норм навряд чи можна визнати виправданою. Можна спрогнозувати, що законодавче формулювання диспозиції ч. 1 ст. 151-2 КК України призведе до труднощів в тлумаченні та застосуванні цієї статті на практиці. Зокрема, є загроза надмірно широкого трактування поняття «примушування до шлюбу» правозастосовними органами.

Коментуючи розглядувану статтю, М.І. Хавронюк зазначає, що поняття «примушування» означає застосування фізичного насильства чи погрозу його застосування щодо потерпілого чи його близької особи, чи шантаж – погрозу знищити чи пошкодити майно потерпілого, чи викрасти потерпілого чи позбавити його волі, чи розголосити відомості про потерпілого, котрі потерпілий бажає зберегти в таємниці, чи іншим чином обмежити права, свободи чи законні інтереси потерпілого (чи його близької особи) [58, с.57].

Разом із тим необхідно зазначити, що таке трактування можливих способів схилення до шлюбу є авторським й прямо не впливає з тексту ч. 1 ст. 151-2 КК України. У зв'язку з цим наголосимо, що кримінальне законодавство України містить чимало статей, котрі передбачають відповідальність за ті чи інші види примушування. Йдеться, зокрема, про статті 154, 174, 180, 280, 300, 301, 303, 355, 373, 386, 404 КК України [30]. В низці вказаних статей законодавець чітко визначає способи такого примушування, при цьому єдиний підхід тут відсутній.

Так, наприклад, в ст. 174 КК України сказано про схилення шляхом насильства чи погрози застосування насильства, чи шляхом інших незаконних дій, в ч. 2 ст. 180 – про схилення шляхом фізичного чи психічного насильства, в ч. 1 ст. 280 – про схилення шляхом погрози вбивством, заподіянням тяжких тілесних ушкоджень чи знищенням майна цього працівника чи близьких йому

осіб, в ст. 386 – про примушування шляхом погрози вбивством, насильством, знищенням майна цих осіб чи їх близьких родичів чи розголошення відомостей, що їх ганьблять [30].

Натомість в ст. 151-2 КК України відповідна вказівка на конкретні способи схилення до шлюбу відсутня. У зв'язку із цим необхідно погодитися з В.Ю. Руновим, котрий зазначає, що надто розширені законодавчі формулювання, зміст яких до того ж не розкривається в кримінальному законі, можуть суперечити реалізації основоположного принципу правової визначеності та апріорі можуть призвести щодо притягнення невинних до кримінальної відповідальності за допомогою використання нечітких, розмитих формулювань [30].

Як відомо, впродовж останніх років КК України доповнений низкою нових складів злочинів, що в підсумку лише загострює проблему, пов'язану з надмірною конкуренцією кримінально-правових норм. На нашу думку, нині можна говорити про зміщення акцентів вітчизняної кримінально-правової політики, що проявляється в дедалі зростаючій казуальності кримінального закону. Відповідний шлях навряд чи можна визнати вдалим. Як видається, сказане стосується й аналізованої норми.

У розглядуваному контексті заслуговує на увагу досвід тих держав (Австрії, Білорусі, Болгарії, Іспанії, Нідерландів, Польщі, Угорщини, ФРН, Швейцарії, Швеції та ін.), кримінальне законодавство яких містить загальну норму про відповідальність за примушування. В юридичній літературі раніше висловлювалась пропозиція щодо доцільності доповнення КК України загальним складом «Примушування», із якою, на наш погляд, варто погодитись.

Реалізація цієї ідеї дасть змогу знизити рівень казуальності кримінального закону. При цьому, зрозуміло, під час конструювання відповідної норми необхідно визначитися із конкретними способами примушування.

Аналіз тексту диспозиції ч. 1 ст. 151-2 КК України дає змогу дійти висновку й про інші недоліки розглядуваної норми. Так, зокрема, в ній встановлено відповідальність за продовження примусово укладеного шлюбу. Звідси виникає запитання: чому законодавець передбачив покарання за продовження примусово укладеного шлюбу, однак не зробив цього стосовно примушування щодо продовження шлюбу, укладеного добровільно? Відповіді на це запитання не знаходимо [30].

Приймаючи рішення про криміналізацію примушування до шлюбу, варто було здійснити кримінологічне дослідження поширеності та динаміки цього діяння в Україні. На необхідності цього кроку наголошують також О.М. Литвинов та Ю.Б. Данильченко [32, с.894].

Наскільки відомо, відповідні дослідження в нашій державі не проводились. Водночас опосередковані дані свідчать про те, що примусовий шлюб в Україні є винятковим явищем. Зокрема, про непоширеність примусових шлюбів в Україні певною мірою свідчить відсутність обов'язкової звітності вітчизняних судів про прийняті ними рішення у справах про визнання шлюбів недійсними. За інформацією ЮНІСЕФ, такі діяння найчастіше вчиняються в країнах Близького Сходу, Азії та Африки.

Факт поширеності шлюбів із примусу констатується, наприклад, в сучасному Киргизстані. Поширені такі шлюби серед турків, ромів, афганців, курдів, арабів тощо. Експерти зазначають, що в державах-членах ЄС примусові шлюби – явище виняткове, хоча кількість таких випадків зростає. При цьому абсолютна більшість подібних правопорушень вчиняються мігрантами-мусульманами, котрі прибули до держав ЄС із країн, де звичай схвалюють насильницьке примушування до шлюбу [25].

Отже, на сьогодні саме поняття «примушування до шлюбу» сформовано правознавцями досить нечітко. Не є законодавчо закріпленим поняття примусу, а тому слідчий, прокурор та суддя можуть трактувати дане поняття по-різному.

Також, законодавством не визначено що ж робити зі спільним майном, якщо через декілька років шлюбу його визнають недійсним. Тому, доопрацювань ще багато.

## **1.2. Зарубіжний досвід регламентації відповідальності за примушування до шлюбу**

Проблема примусових шлюбів, шлюбів за відсутності згоди одного чи двох партнерів, із застосуванням фізичного чи психічного насильства, особливо актуальна сьогодні й відноситься до числа найбільш гострих соціальних проблем сучасності.

З примусовими шлюбами пов'язані ранні шлюби, так як неповнолітні не здатні надати інформовану згоду на одруження. Із примусовими шлюбами також пов'язані викрадення наречених, чи викрадення з метою шлюбу, котрі відбуваються проти волі дівчат, і найчастіше пов'язані з фізичним і сексуальним насильством. Юний вік, відсутність життєвого досвіду, страх та матеріальна залежність від чоловіка та його сім'ї робить молодих дружин уразливими до насильства.

Пострадянське кримінальне законодавство більшості колишніх союзних республік відмовилося від кримінального переслідування примусу щодо вступу в шлюб, а винні за викрадення із цією метою залучалися до відповідальності за викрадення людини.

Декриміналізація злочинів, що зазіхають на права і свободи особистості в сфері шлюбно-сімейних відносин в кримінальному законодавстві країн пострадянського простору, особливо тих, де досить сильні вкорінені

патріархально-родові традиції, стала, на наш погляд, наслідком недооцінки суспільної небезпечності відповідних діянь.

Лише деякі колишні республіки в нових кримінальних законах зберегли норми, що передбачають кримінальну відповідальність за примушування чи перешкоджання до вступу в шлюб. Разом із тим, як показала подальша практика, держави, спочатку відмовилися від кримінальної відповідальності за ранні та примусові шлюби, викрадення із метою вступу в шлюб, були змушені знову криміналізувати зазначені суспільно небезпечні діяння.

У Німеччині організацією «Terre des femmes» («Земля жінок») та фонд «Lawaez-Stiftung» («Лавес-Фонд») за фінансової підтримки Міністерства в справах сім'ї проведене дослідження, в результаті якого з'ясовано, що лише за 2008 р. виявлено понад 3500 випадків примусових шлюбів. Третина дівчат, що стали жертвами, ще не досягли навіть свого повноліття, безперечно, вони походили з емігрантських родин (більшість із них походили з Туреччини, а також із Сербії, Косова, Іраку, Афганістану), проте вже народилися в Німеччині та мали німецьке громадянство [66].

Експерти констатували, що 58% потерпілих укладали примусовий шлюб через родинні, релігійні традиції, фінансові труднощі родини, отримання візи на в'їзд до Німеччини, з-поміж жертв були також й хлопці (7%).

У Великобританії в 2009 р. зафіксовано приблизно 8 тисяч примусових шлюбів. Водночас ця статистика не відображає всієї ситуації, масштаби примусових шлюбів є значно більшими, адже не у всіх випадках жертви звертаються по допомогу чи скаржаться на порушення своїх прав. В Україні відсутня статистика примусових шлюбів, водночас представники громадських організацій та низка дослідників вказують на поширення такого явища серед ромського населення [67].

Досить часто роми укладають шлюби неофіційно через ранній вік чи відсутність паспортів, та не лише через примус, проте й через фінансові

труднощі, що зумовлює подальші негативні наслідки, адже дівчата покидають школу й не мають навіть середньої освіти, потерпають від насильства в сім'ї.

Для запобігання умисному схиленні до укладення шлюбу в закордонних державах вдаються до різноманітних заходів: визнання таких дій злочином (Бельгія, Норвегія, Україна); криміналізації діянь, пов'язаних із примусовими шлюбами (Австралія, Данія, Німеччина); підвищення мінімального віку для вступу в шлюб (Габон, Великобританія, Індонезія, Норвегія, Швеція, Франція); посилення на законодавчому рівні імміграційної політики (Данія) тощо.

Уряд Норвегії опублікував План дій проти примусових шлюбів ще в грудні 1998 р., відповідальним за впровадження якого було Міністерство в справах неповнолітніх осіб та сім'ї. План передбачав різноманітні заходи, спрямовані на недопущення примусових шлюбів, зокрема видання інформаційних листівок, надання кризової допомоги, роботу зі школярами, проведення досліджень та налагодження міжнародної співпраці. У 2003 р. в Норвегії примусовий шлюб став кримінальним злочином. Крім того, Норвегія першою з-поміж європейських держав на законодавчому рівні визначила, що возз'єднання сім'ї через укладення шлюбу не дозволяється, якщо дружина не має права на розлучення [66].

Що стосується шлюбів, укладених до 18-річного віку, чи так званих дитячих шлюбів, то вони також на міжнародному рівні вважаються порушенням прав людини, так як є усталена позиція, що неповнолітні нездатні давати інформованої згоди.

Практика укладення дитячих шлюбів досить поширена в африканських та окремих азійських державах, здебільшого із фінансових причин чи через культурні традиції та релігійні звичаї. Досить часто примусові шлюби супроводжуються викраденнями. У Китаї у зв'язку із політикою щодо обмеження народжуваності, упровадженої ще в 1979 р., нині спостерігається значний гендерний дисбаланс.

За підрахунками експертів, кількість чоловіків перевищує кількість жінок на 34 мільйони. Це зумовило розвиток торгівлі жінками, зокрема, за повідомленнями експертів, із сусідньої М'янми дівчат продають до Китаю, здебільшого віком від 13 до 16 років, за схемою «три роки і дитина», після цього вони можуть бути перепродані повторно, і, на жаль, такі діяння щодо дівчат вчиняють досить часто їхні родичі.

За результатами дослідження, проведеного Школою громадського здоров'я Джонса Хопкінса Блумберга й Асоціацією жінок Качіна в Таїланді, виявлено понад 7400 жінок і дівчат, які стали жертвами примусових шлюбів на прикордонних територіях між М'янмою та Китаєм, понад 5 000 змушені виховувати неповнолітніх осіб із китайськими чоловіками.

Однак ці показники не цілком відображають масштабність порушення прав жінок. Обурення практикою дитячих шлюбів в Європі з-поміж мігрантів висловлено на 29-му засіданні Парламентської асамблеї Ради Європи. Дитячий шлюб (тобто з особою віком до 18 років) вже спричиняє порушення прав дитини, так як може завдати шкоди її фізичному та психічному здоров'ю, перешкодити здобуттю освіти, зокрема середньої, обмежити інтелектуальний та соціальний розвиток.

На 29-му засіданні Парламентської асамблеї Ради Європи рекомендовано державам установити мінімальний вік для укладення шлюбу з 18 років.

У судовій практиці Великобританії є приклади розгляду справ про визнання відсутності добровільної згоди в організованих шлюбах. Так, в справі «Singh v. Singh» (1971 р.) дівчина-сікх в 17 років одружилася, проте згодом звернулася до суду з оскарженням організованого шлюбу, укладеного нею із поваги до культурних традицій та з урахуванням побажань її батьків. У цій справі суд констатував недостатній рівень примусу, так як не було доказів, що згода на укладення шлюбу була отримана через примус чи страх. У справі «Hirani v. Hirani» (1982 р.) апеляційний суд визнав достатній рівень примусу,

так як батьки (індуїсти) погрожували вигнати свою дочку з дому, якщо вона відмовляється вийти заміж. [67].

Так само примусовим визнаний шлюб в справі «Mahmood v. Mahmood» (1993 р.), так як батьки погрожували дівчині відмовитися від неї, припинити фінансову підтримку та відіслати назад, в Пакистан. У судових рішеннях суд зауважив, що батьки можуть надавати консультації та здійснювати тиск, і це не завжди буде примусом.

На сьогодні в ЄС надзвичайно мало статистичних даних стосовно умисного схилення до укладення шлюбу. Міністерство внутрішніх справ Великобританії фінансує Відділ по боротьбі із примусовими шлюбами, котрий в 2015 році надав допомогу в 1220 можливих випадках примусового шлюбу у Великобританії. Ці цифри не відображають увесь масштаб проблеми, так як багато жертв не звертаються до органів правопорядку через страх перед можливими наслідками.

У 2012 році в Сен-Дені, Франція, було проведено дослідження 28 випадків примусових шлюбів. Дослідження показало, що у всіх випадках жертви були жіночої статі й більшість із них були неповнолітніми, 2/3 не відвідували школу на той момент часу, 2/3 змушені вступити в шлюб за межами ЄС; крім того, всі вони були жертвами фізичного насильства (в порівнянні з 23% середньорічної чисельності населення), а також всі вони були жертвами психологічного насильства протягом життя. Половина випадків були виявлені завдяки працівникам у сфері освіти, в школі в 60% випадків жертва знаходилася в групі високого ризику (загроза примусового шлюбу в найближчий час, загроза насильства). В більшості випадків сторонні люди допомагали жертві.

Згідно із даними у Німеччині в 2012 році було зареєстровано 56 передбачуваних випадків примусового шлюбу, проте вирок був винесений лише за один випадок. Правда, поліцейські й судові статистичні дані показують



лише верхівку айсберга: німецьке дослідження показало, що в 2008 році в консультаційні центри в Німеччині було 3443 звернень із приводу примусового шлюбу.

При вивченні даних дослідження Національна рада Швеції в справах молоді прийшла до висновку, що в 2011 році нараховується 8500 молодих людей, котрі були стурбовані тим, що в них не буде можливості вибору, із ким укласти шлюб, а опитування в Франції, проведене з-поміж мігрантів та їхніх нащадків в 2008 році показав, що в «шлюб за відсутності згоди однієї зі сторін» вступили 4% іммігранток і 2% дочок іммігрантів.

В цілому, є надзвичайно мало статистичних даних, як на національному рівні, так і на рівні ЄС, щоб продемонструвати масштаби проблеми примусових шлюбів.

Кримінальний кодекс Туреччини, в якому відповідальності за викрадення людини присвячена окрема глава, детально регулює питання відповідальності за викрадення жінки «під впливом пристрасті чи з метою одруження». Законодавець встановлює покарання у вигляді важкого ув'язнення на строк до десяти років. Пом'якшувальною обставиною визнається згода потерпілої («Якщо особу ... було викрадено за відсутності використання сили, примусу, загрози чи обману із власної згоди, під впливом почуття пристрасті чи з метою одруження»), відповідальність в цьому випадку знижується до строку важкого ув'язнення від трьох місяців до трьох років (ст. 430 КК). Значно знижують строки можливого покарання і відмова злочинця від виконання свого злочинного задуму, і повернення потерпілої сім'ї. Стаття 103 Кримінального кодексу Туреччини передбачає покарання у вигляді позбавлення волі від 3 до 8 років для людини, що піддала дитину сексуальному насильству. Відповідно, людина, що вступає в сексуальні відносини з дитиною молодше 15 років, потрапляє під дію цієї статті [25].

МВС Туреччини в червні 2013 року надало статистичні дані про «дітей-наречених» за останні три роки. За цей період було зафіксовано 134 тис. 629 шлюбів за участю осіб, котрі не досягли шлюбного віку. Згідно з отриманою інформацією, із цього числа лише 5 тис. 768 шлюбів припадають на юнаків, в той час 128 тис. 866 неповнолітніх наречених - дівчатка, котрі вступають в подібні шлюби в 21 разів частіше.

Практика примусових і ранніх шлюбів є поширеною в Афганістані. За даними ООН, близько 80% афганських дівчат видають заміж насильно, часто батьки вибирають їм в чоловіки осіб старше 50 років. При цьому 75% потенційних наречених стають дружинами ще до того, як їм виповниться 16 років. Це встановлений законом мінімальний шлюбний вік для дівчат в Афганістані. Президент Афганістану Хаміда Карзая закликав батьків не поспішати видавати дочок заміж, а замість цього дати їм можливість отримати освіту. "Я звертаюся до релігійних лідерів, старійшинам і просто чоловікам: вистачить видавати ваших неповнолітніх дочок заміж за старих", - сказав він на черговій урочистій церемонії з нагоди Міжнародного жіночого дня.

Кримінальний Кодекс Китайської Народної Республіки, прийнятий на 5-й сесії Всекитайських зборів народних представників шостого скликання 14 березня 1997 року в статті 257, передбачає: «Втручання шляхом насильства в здійснення свободи шлюбу третіми особами карається позбавленням волі на строк до 2 років чи короткостроковим арештом» [6].

Вчинення зазначеного в частині першій цієї статті кримінального правопорушення, що призвів до смерті потерпілого, - карається позбавленням волі на строк від 2 до 7 років.

Зазначене в частині першій цієї статті кримінальне правопорушення тягне за собою покарання лише у разі подання скарги до суду ».

Стаття 365 Кримінального кодексу Пакистану передбачає відповідальність за «Викрадення жінки з метою примусового укладення шлюбу».

Примушування до вступу в шлюб заборонено норвезькими законами й розглядається як серйозний злочин. Також незаконним є вивезення особи із Норвегії в іншу країну з метою примусу до шлюбу. Стаття 222 пункт 2 Кримінального кодексу Норвегії закріплює, що «Особа, котра спонукає когонебудь до вступу в шлюб із використанням насильства, позбавлення волі, тиску та іншого незаконного поводження чи загрози такої поведінки, має понести покарання. Покарання за примушування до вступу в шлюб - позбавлення волі строком на 6 років. Таким же чином караються помічники і співучасники».

У країнах Європи на початку 2000-х років лише в Норвегії діяв подібного роду закон. Надалі тема насильницьких шлюбів, особливо з-поміж іммігрантської молоді, стала серйозною проблемою й активно обговорювалася у багатьох країнах Європи в спробах знайти шляхи її вирішення. Багато європейських держав одним із ефективних шляхів боротьби із ранніми й примусовими шлюбами, поряд із заходами соціально-економічного, інформаційно-ідеологічного характеру, бачать у встановленні кримінальної відповідальності за вказані діяння [13].

У 2012 році кримінальна відповідальність і покарання за примусовий шлюб були введені відразу в декількох країнах: Німеччині, Великобританії та Швеції.

Так, уряд Німеччини підтримав законопроект, що забороняє примусові шлюби, відповідно до якого примус до вступу в шлюб вважається злочинним діянням, за яке передбаченого покарання у вигляді позбавлення волі на строк до п'яти років. Досі подібні шлюби вважалися однією із форм примусу, за які передбачають менш суворі покарання.

Уряд канцлера Ангели Меркель погодився із цими заходами в умовах жвавої полеміки в німецькому суспільстві навколо інтеграції іммігрантів, в тому числі близько 4 мільйонів іммігрантів-мусульман. Міністр внутрішніх справ Томас де Мезьєр сказав, що в Німеччині примусові шлюби перетворилися у справжню «проблему», для Німеччини було б неправильним допускати подібні шлюби, вважаючи це всього лише традицією, характерною для інших культур [65].

У Швеції тема примусових шлюбів розглядається спільно із проблемою так званих дитячих шлюбів. «Ми також пропонуємо введення кримінальної відповідальності за неформальні, неофіційні форми укладання шлюбу, такі, що не мають юридичної сили, проте на практиці являють собою подружжя. Крім того, ми запропонуємо скасувати різні форми відступів і винятків, що дають можливості для укладення дитячих шлюбів, до 18 років », - каже канцлер юстиції Швеції Йоран Ламберц. Найскладнішим і спірним питанням в цих пропозиціях, на думку канцлера, є криміналізація дитячих шлюбів, котрі не мають юридичної сили і які полягають у відповідності з традиціями чи релігійними особливостями в деяких групах. До 4 років позбавлення волі слід карати організаторів і виконавців примусових шлюбів. Батькам чи опікунам, що дозволили їх дітям до 18 вийти заміж чи одружуватися, загрожує до 2 років в'язниці чи штраф. За відомостями шведського управління в справах молоді, в країні більше 70000 чоловік не можуть самі вибрати собі подружжя [65].

Аналогічна ситуація склалася у Великобританії, де жертвою примусових шлюбів частіше за інших стають дівчата 15-16 років і молоді люди нетрадиційної орієнтації, яким сім'ї насильно підшуковують подружжя [12].

На сьогодні у Великобританії вступив у дію закон, покликаний покласти край умисному схиленні до укладення шлюбу - практикою, котра існує в деяких сім'ях британців – вихідців з азійських країн. Примус жінки до шлюбу вважається кримінальним злочином в Англії, Уельсі й Північній Ірландії.

Відтепер людина, що намагається примусити кого-небудь до вступу в шлюб, може бути покарана до двох років позбавлення свободи.

Суди також зможуть вимагати від членів сімей надати відомості про місцезнаходження родичів, які, як підозрює поліція, можуть піддаватися насильству. Крім того, влада отримає право накладати заборону на вивезення людей за кордон для заміжжя чи одруження.

За словами британського міністра юстиції Бріджет Прентіс: «новий закон стане ефективним інструментом протидії примусу до шлюбу. При цьому ті, хто вже перебуває в подібних шлюбах, отримають захист».

До вступу в силу нового законодавства британська влада використовували для боротьби із примусом до шлюбу інші, більш загальні закони, в тому числі - про імміграцію та захист прав дітей.

Представники благодійних організацій, які допомагають жертвам примусу до шлюбу, вітаючи новий закон, одночасно нагадують, що відповідно до нього суд може захистити жертв таких злочинів лише після отримання спеціальної заяви, яку може написати сам потерпілий, його друг, чи співробітник поліції. «Зрозуміло, що не всі зможуть вдатися до судових методів, проте закон, звичайно ж, дає чіткий сигнал, що примус до шлюбу неприйнятно, а порушники будуть покарані», - вважає глава організації, що допомагає жінкам із Південної Азії, Туреччини та Ірану, які стають жертвами домашнього насильства Шаміндер Убхі.

Урядом Бельгії також був схвалений проект закону, що передбачає кримінальну відповідальність за примушування до вступу в шлюб. Відповідно до якого особі, що спонукала іншу людину шляхом насильства чи погроз вступити в шлюбний союз, буде загрожувати тюремне ув'язнення на термін від одного місяця до двох років, чи штраф в розмірі від 500 до 2,5 тисячі євро. На строк від 15 діб до одного року, чи штрафом від 250 до 1250 євро буде каратися

спроба примусу до насильницького шлюбу. У Бельгії не було законодавчої бази для розірвання шлюбів із примусу [11].

Відповідно до інформації бельгійських ЗМІ, приблизно чверть дівчат-вихідців із Туреччини і Марокко, які проживають в Бельгії заявляють, що вони вступили в шлюб із примусу.

Рада міністрів Іспанії займається розробкою нового кримінального кодексу. Очікується прийняття реформ, що зможуть краще захищати рівність статей і права жінок. Одне із найбільш обговорюваних нововведень - це кримінальне покарання за примусовий шлюб, яке передбачає три роки позбавлення волі. Тема особливо актуальна для іммігрантів із мусульманських країн, де дівчат часто видають заміж за відсутності їх згоди.

Щорічно на території Швейцарії укладається кілька сотень шлюбів із примусу. Про це свідчить останній звіт спеціалізованого Центру по боротьбі з шлюбами із примусу (Fachstelle Zwangsheirat), який був оприлюднений в рамках однойменної федеральної програми [10].

З 2015 по серпень 2017 року на території Конфедерації було зафіксовано 905 випадків примусового вступу в шлюб. 736 справ було передано на розгляд до Центру. В цілому, протягом 10 років за допомогою звернулося 1'721 осіб.

Згідно з оприлюдненими даними Федеральної ради за 2012 рік (більш пізніх досліджень федерального масштабу просто не існує), в Швейцарії щорічно проти волі одружують/видають заміж близько 700 осіб. В даному випадку, мова йде про всіх, кого змусили:

- вийти заміж / одружитися проти власної волі;
- відмовитися від особистих відносин;
- залишатися в шлюбі проти власної волі.

Як можна було б здогадатися, реальний стан справ в Конфедерації в рази гірше офіційних цифр. У своїй заяві Федеральна рада зізналася, що визначити

точну кількість випадків примусових шлюбів в Швейцарії неможливо. Для цього просто не існує відповідного методу підрахунку.

Шлюби із примусу - це звичай для країн третього світу, де на тлі релігії чи звичаїв жінки практично не мають прав в порівнянні з чоловіками. Не дивно, що в демократичну Швейцарії подібна проблема прийшла разом із іммігрантами та «біженцями».

Згідно із оприлюдненим дослідженням, у 83 відсотках випадків жертвами примусового вступу в шлюб ставали дівчата, 28 відсотків навіть не досягли повноліття.

Найбільш часто примусове заміжжя зустрічається з-поміж уродженок наступних країн: Косово, Шрі-Ланка, Туреччина, Албанія, Македонія, Афганістан й Сирія. За останні 10 років випадки особливо почастишали з-поміж представниць останніх двох країн.

При цьому, мова йде не лише про недавно прибулих переселенців. Проблема примусового шлюбу зустрічається і з-поміж швейцарців (з іноземним походженням). Подібні випадки особливо часто фіксувалися в швейцарських кантонах Берн, Цюрих, Санкт-Галлен й Базель-Штадт.

У 2012 році Федеральна рада Швейцарії схвалила кампанію по боротьбі з примусовими шлюбами. У період з 2013 по 2017 року було проведено (у два етапи) 18 проектів, загальною вартістю в 2 мільярди швейцарських франків [10].

Серед них мали місце законодавчі заходи: з 2013 року в силу вступив Федеральний закон по боротьбі з шлюбами із примусу. Буква закону визначає подружній союз проти волі як кримінальний злочин, за який передбачено покарання в вигляді позбавлення волі на строк до 5 років.

Влада також провела ряд кампаній із підвищення обізнаності серед потенційних жертв і спробувала скласти інформаційну базу даних випадків шлюбів із примусу в Швейцарії. Однак ці діяння не увінчалися успіхом.

Через брак даних зібрана інформація викликає сумніви. У 9-ти швейцарських кантонах (переважно в центральних й східних регіонах) інформаційна кампанія взагалі не проводилася. Навіть у «проблемних» Берні й Цюріху вживалися заходи виключно в кантональних столицях.

Не отримавши ефективних результатів, Федеральна рада Швейцарії прийняла рішення припинити програму в кінці 2017 року. На наступні 4 роки орган влади виділив на роботу Центру по боротьбі зі шлюбами із примусу (лише) 800'000 швейцарських франків.

Отже, криміналізація схилення до шлюбу призводить до зайвої конкуренції між кримінально-правовими нормами та веде за собою ймовірну появу ще однієї «мертвої норми». Тому, вважаємо за необхідне, ставити питання про декриміналізацію даного діяння. Водночас вітчизняний кримінальний закон доцільно доповнити загальним складом кримінального правопорушення «Примушування», що дасть змогу знизити рівень казуальності закону про кримінальну відповідальність.

### **Висновки до розділу 1**

На підставі здійсненого в першому розділі теоретичного дослідження соціально-правової обумовленості криміналізації примушування до шлюбу та зарубіжного досвіду регламентації відповідальності за примушування до шлюбу доцільно зробити наступні узагальнення та висновки:

1. Під поняттям «шлюб» доцільно розуміти історично обумовлену, санкціоновану й регульовану суспільством форму відносин між жінкою та чоловіком, що встановлює їх права й обов'язки по відношенню один до одного.
2. В листопаді 2011 року Україна підписала Конвенцію Ради Європи про боротьбу з насильством щодо осіб жіночої статі та домашнім насильством (Стамбульська конвенція) - документ, котрий зобов'язує уряди, що підписали



його країн вжити конкретних заходів для боротьби з усіма формами насильства стосовно жінок.

3. Визначальною умовою дійсності шлюбу є добровільність, що означає вільну, інформовану й усвідомлену згоду на шлюб як жінки, так і чоловіка. Вільна згода чоловіка та жінки під час вступу в шлюб передбачена ст. 51 Конституції України [21] та ст. 24 Сімейного кодексу України.

4. З примусовими шлюбами пов'язані ранні шлюби, так як неповнолітні не здатні надати інформовану згоду на одруження. Із примусовими шлюбами також пов'язані викрадення наречених, чи викрадення з метою шлюбу, котрі відбуваються проти волі дівчат, й найчастіше пов'язані з фізичним й сексуальним насильством. Юний вік, відсутність життєвого досвіду, страх й матеріальна залежність від чоловіка та його сім'ї робить молодих дружин уразливими до насильства.

5. Для запобігання умисному схиленні до укладення шлюбу в закордонних державах вдаються до різноманітних заходів: визнання таких дій злочином (Бельгія, Норвегія, Україна); криміналізації діянь, пов'язаних із примусовими шлюбами (Австралія, Данія, Німеччина); підвищення мінімального віку для вступу в шлюб (Габон, Великобританія, Індонезія, Норвегія, Швеція, Франція); посилення на законодавчому рівні імміграційної політики (Данія) тощо.

## РОЗДІЛ 2

### КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ СКЛАДУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ «ПРИМУШУВАННЯ ДО ШЛЮБУ»

#### 2.1. Об'єкт примушування до шлюбу

Проблемі об'єкта кримінального правопорушення присвячено дослідження вітчизняних дослідників: В.І. Борисова, О.М. Готіна, М.Й. Коржанського, Ю.О. Кучера, О.М. Миколенка, М.О. Мягкової, А.О. Пінаєва, А.В. Савченка, В.Я. Тація, І.І. Чугуннікова, П.С. Матишевського, Т.І. Присяжнюк, Є.В. Фесенка, С.Б. Гавриш, А.Ф. Зелінського, В.М. Куца, Ю.П. Дзюби, С.Я. Лихової, В.М. Трубнікова, А.А. Музики, Є.В. Лащука та інших. Однак, попри значний масив наукових досліджень (публікацій, монографій, дисертаційних робіт), присвячених питанням об'єкта злочину, дискусія з цього питання серед вітчизняних вчених не вщухає та потребує подальших наукових досліджень.

Вчення про об'єкт кримінального правопорушення – один із найскладніших та суперечливих інститутів кримінально-правової доктрини. У сучасних умовах європейської інтеграції України, руху до стандартів реальної демократії, соціально орієнтованої ринкової економіки, що базуються на принципах верховенства права і забезпечення прав та свобод людини й громадянина, надзвичайно важливо побудувати нову систему права через подальше реформування законодавства, в тому числі кримінального. Зрозуміло, що політичні процеси, які відбувалися та відбуваються в Україні протягом останніх років, не можуть не впливати на інститут кримінального

законодавства загалом і вчення про об'єкт кримінального правопорушення зокрема.

Оскільки сьогодні є надзвичайно актуальним відродження багатовікових правових традицій та культур, що були штучно знецінені в радянські часи, виникає багато питань, що стосуються змісту вчення про об'єкт кримінального правопорушення та вимагають подальшої теоретичної розробки. Адже незавершеність теоретичних досліджень об'єкта злочину, складність та суперечливість рекомендацій вчених негативно впливають на процес кваліфікації злочинних діянь суб'єктами правозастосування. Здійснивши аналіз стану теоретичної розробки проблеми об'єкта злочину, попри відсутність істотних розбіжностей, можна зробити висновок, що на даному етапі в українській теорії кримінального права не можна знайти чіткого розуміння, що саме виступає таким об'єктом.

Вважаємо, що поняття «об'єкт злочину» можна трактувати як охоронювані кримінальним законом соціальні цінності (саме соціальні цінності, а не будь-які цінності (враховуючи концептуальні положення аксіології), проти яких спрямоване злочинне діяння й яким воно може заподіяти чи заподіює шкоду.

В даний час проблема визначення поняття «об'єкт злочину» залишається відкритою й потребує подальших наукових досліджень. Усі основні концепції можна поділити на дві великі групи, перша полягає в тому, що об'єктом кримінального правопорушення є суспільні відносини, а друга – певні цінності та блага.

І хоча більшість вітчизняних науковців є прихильниками концепції «об'єкт кримінального правопорушення – суспільні відносини», однак вона все частіше піддається критиці. «Ціннісна концепція» також є досить обґрунтованою. Водночас питання визначення поняття «об'єкт злочину» потребує подальших наукових досліджень, так як має вагоме практичне

значення, адже від визначення об'єкта кримінального правопорушення залежить правильне застосування норм кримінального законодавства.

Основним безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення примушування до шлюбу є воля, честь і гідність особи, зокрема в сімейних відносинах. Згідно із Сімейним кодексом України: шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки та чоловіка; примушування жінки та чоловіка до шлюбу не допускається (ст. 24); кожен із подружжя має право припинити шлюбні відносини; примушування до припинення шлюбних відносин, примушування до їх збереження, в тому числі примушування до статевого зв'язку за допомогою фізичного чи психічного насильства, є порушенням права дружини, чоловіка на свободу та особисту недоторканність і може мати наслідки, встановлені законом (ст.56) [51].

Потерпілою від зазначеного кримінального правопорушення може бути будь-яка особа, незалежно від статі й віку. Згідно зі ст. 37 Стамбульської конвенції [27], Сторони вживають необхідних законодавчих чи інших заходів для забезпечення того, щоб була криміналізована умисна поведінка, яка полягає:

- 1) в примушуванні дорослого чи дитини до вступу в шлюб;
- 2) в заманюванні дорослого чи дитини на територію Сторони чи держави іншої, ніж та, в якій він чи вона проживає, для примушування цього дорослого чи дитини до вступу в шлюб.

Добровільність шлюбу є триваючою умовою, тобто має вирішальне значення не лише при реєстрації шлюбу, проте й під час всього періоду його дії. Адже жоден із подружжя не може бути примушений до продовження шлюбу, на гарантування цього й передбачено право розірвати шлюб.

З метою недопущення примусових шлюбів в Україні правильним, на нашу думку, була криміналізація діяння із примушування до вступу в шлюб та продовження шлюбних відносин та співжиття. Проте, на жаль, в «Концепції

Державної соціальної програми запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі на період до 2023 року», схваленій КМУ розпорядженням від 10 жовтня 2018 р. № 728-р, не відображено належним чином боротьбу та недопущення примусових шлюбів. На нашу думку, необхідно внести відповідні зміни щодо вказаної Концепції, а також розробити програму дій, котра б містила заходи щодо виявлення примусових шлюбів, підтримки та захисту жертв такого насильства [27].

Отже, принцип добровільності шлюбу є правовою засадою, котра передбачає можливість укладення шлюбу лише за наявності вільної, повної, усвідомленої та поінформованої згоди, а в разі дефекту вільного волевиявлення (відсутності хоча б одного із елементів добровільності), забезпечує правовий захист від примусового шлюбу шляхом визнання його недійсним. Принцип добровільності поширюється й на фактичне співжиття (фактичний союз), а також діє протягом усього перебування в шлюбних (або фактичних) відносинах й зумовлює обов'язок держави гарантувати свободу розірвання шлюбу.

Принцип добровільності шлюбу є одним із основних принципів сімейного права, елементи якого закріплені на міжнародному та національному (конституційному та законодавчому) рівнях. Зокрема, ст. 51 Конституції України встановлює, що шлюб має ґрунтуватися на вільній згоді. Таке ж положення закріплено в ч. 1 ст. 24 СК України із додаванням, що недопустимим є примушування до шлюбу. Те, що шлюб може бути укладено за умови вільної й повної згоди, передбачено ст. 16 Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 р., ст. 23 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права від 16 грудня 1966 р., ст. 10 Міжнародного пакту про економічні, соціальні й культурні права від 16 грудня 1966 р., ст. 1 Конвенції про згоду на взяття шлюбу, шлюбний вік та реєстрацію шлюбу від 10 грудня 1962 р., ст. 16 Конвенції [27], Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18 грудня 1979 р.,

Конвенція Ради Європи про запобігання та протидію насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами від 11 травня 2011 р. у ст. 32 та 37 передбачає цивільну й кримінальну відповідальність за примусовий шлюб. Із вказаних міжнародних актів Україна досі не ратифікувала Конвенцію про згоду на шлюб, шлюбний вік та реєстрацію шлюбу та Конвенцію Ради Європи про запобігання насильству стосовно осіб жіночої статі й домашньому насильству та боротьбу із цими явищами, які, на наш погляд, повинні бути ратифіковані.

Частина 2 ст. 24 СК України містить ще один елемент добровільності шлюбу – усвідомлену згоду. Якщо людина не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не керувала ними, в тому числі з причин недієздатності, то шлюб має визнаватися недійсним. Стаття 40 СК України конкретизує випадки, за яких згода на укладення шлюбу не може визнаватися вільною. Зокрема, коли на момент реєстрації шлюбу один із подружжя страждав тяжким психічним розладом, перебував в стані алкогольного, наркотичного, токсичного сп'яніння, в результаті чого не усвідомлював сповна значення своїх дій та (або) не міг керувати ними, чи якщо шлюб було зареєстровано в результаті фізичного чи психічного насильства [51].

Принцип добровільної згоди передбачає, що згода має бути повною та безумовною, що, безперечно, не виключає вільної зміни намірів, тобто до моменту реєстрації шлюбу кожен із існуючого у перспективі подружжя чи обидва можуть змінити рішення і відмовитися від укладення шлюбу. Добровільна взаємна згода осіб, що укладають шлюб, є обов'язковою умовою законності та дійсності й церковного шлюбу. Під час вінчання наречених запитують чи «зі своєї доброї волі, а не із примусу» вони беруть шлюб, а в разі заяви однієї зі сторін про небажання вступити в шлюб священник має зупинити церемонію [25].

Таким чином, визначальною умовою дійсності шлюбу є добровільність, що означає вільну, повну, поінформовану та усвідомлену згоду на шлюб як жінки, так і чоловіка. Вільна згода чоловіка та жінки при вступі в шлюб передбачена ст. 51 Конституції України та ст. 24 СК України.

Сімейне законодавство України, як гарантія добровільності шлюбу, передбачає правові наслідки порушення вказаної фундаментальної засади. Зокрема, реєстрація шлюбу з особою, яка визнана недієздатною, а також із особою, яка з інших причин не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, має наслідком визнання такого шлюбу недійсним. Крім того, згідно зі ст. 39 СК України, шлюб із недієздатною особою є нікчемним і може бути анульованим органом державної реєстрації актів цивільного стану.

За відсутності вільної згоди (коли людина в момент реєстрації шлюбу страждала на тяжкий психічний розлад, була в стані алкогольного, наркотичного чи токсичного сп'яніння, і в результаті не усвідомлювала в повній мірі значення своїх дій, не могла ними керувати, чи якщо шлюб було укладено внаслідок насильства) шлюб визнається недійсним за рішенням суду, тобто такі шлюби є оспорюваними.

Добровільність шлюбу як його конститутивна ознака вперше була сформована в Давньому Римі та відображала рішення наречених поєднати свої життя та обов'язок поважати один одного. На території України протягом тривалого часу основною формою укладення шлюбу була домовленість батьків наречених, однак, згода неповнолітніх осіб також мала велике значення. Вважалось, що за відсутності згоди наречених батьки не мали права примушувати їх до шлюбу, адже, поважаючи права батьків, слід цінувати права неповнолітніх осіб на шлюб.

Визначення в Сімейному кодексі України фізичного та психічного насильства як єдиних підстав порушення вільної згоди на укладення шлюбу не відповідає сучасному тлумаченню форм насильства та невиправдано звужує

розуміння цього поняття [51]. Тому доцільнішим видається використання в Сімейному кодексі загального терміна «наси́льство» в характеристиці примушування до шлюбу за відсутності конкретизації форми насильства у вигляді психічного, економічного, соціального чи сексуального. Із метою приведення у відповідність положень Сімейного кодексу України щодо закріпленого в законодавстві тлумачення поняття «наси́льство» та його форм слід внести зміни щодо частини 1 статті 40 СК України та викласти її в такій редакції: «Згода особи на укладення шлюбу не вважається вільною, якщо шлюб було зареєстровано в результаті насильства».

## **2.2. Об'єктивна сторона примушування до шлюбу**

Визначення поняття об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, як і будь-якого правового поняття, що не має нормативного закріплення, у науці кримінального права характеризується різноманітністю підходів. Попри відсутність комплексних досліджень такого кримінально-правового поняття окремі ознаки об'єктивної сторони стали предметом аналізу в низці наукових праць таких вітчизняних науковців, як С.Р. Багіров [4], П.С. Берзін [7], О.М. Миколенко [35], А.А. Музика [37], О.Л. Н.М. Ярмиш [64], та інші українські автори.

Традиційно об'єктивну сторону кримінального правопорушення в науці кримінального права визначають як елемент складу кримінального правопорушення, котрий є сукупністю ознак (ознакою), що характеризують (характеризує) зовнішню сторону кримінального правопорушення й чітко визначені (визначена) нормою кримінального закону, котра закріплює цей склад кримінального правопорушення [35, с. 215].



Також наводиться й більш розширене тлумачення цього поняття – як процесу суспільно небезпечного та протиправного посягання на охоронюваний кримінальним законом об'єкт, послідовного розвитку тих подій та явищ, що починаються із злочинного діяння суб'єкта й закінчуються настанням злочинного наслідку чи загрози його настання [37, с.104].

Спільним з-поміж усіх визначень є те, що об'єктивна сторона кримінального правопорушення – це зовнішній його прояв, сукупність ознак, які характеризують такий зовнішній прояв кримінального правопорушення. Попри увагу щодо проблематики об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення в літературі, єдності в підходах так і не вироблено.

Об'єктивна сторона має вирішальне значення для встановлення злочину. Це пояснюється такими обставинами: – по-перше, не може бути визнано злочином те, що не має зовнішнього вираження, отже, склад будь-якого кримінального правопорушення включає зовнішні ознаки діяння; – по-друге, зовнішні ознаки залишають, як правило, сліди в матеріальному світі, внаслідок чого стає можливою відносно точне відновлення картини кримінального правопорушення і доведення факту його здійснення; – по-третє, зовнішні ознаки є найбільш надійним критерієм вираження внутрішніх ознак (суб'єктивної сторони) через органічну єдність перших і других в об'єктивній неможливості безпосереднього сприйняття психічних явищ, тобто за допомогою об'єктивних ознак виявляються суб'єктивні; – по-четверте, у зовнішніх ознаках кримінального правопорушення зосереджено те, що ми відносимо до шкідливості та небезпеки кримінального правопорушення (збиток, шкода й т. п.), за відсутності чого кримінальне правопорушення неможливе. На нашу думку, при встановленні факту кримінального правопорушення його об'єктивна (зовнішня) сторона повинна визначатися по відношенню до свідомості злочинця, і лише до нього, а не до свідомості взагалі, як це робиться при філософському аналізі.

При оцінці протиправного діяння ми співвідносимо з ознаками кримінального правопорушення конкретну поведінку конкретної людини. Тому межа, що визначає об'єктивне, проходить по зовнішніх контурах свідомості саме цієї особи, а не когось іншого. Це означає, що в ланцюжок об'єктивних ознак кримінального правопорушення може бути вплетене й те, що в загальному сенсі до об'єктивного не відноситься, а саме свідомість інших людей, які не підлягають, в силу закону кримінальної відповідальності, чи хоча й підлягають, проте за інший злочин, об'єктивні властивості якого будуть встановлюватися вже відносно до свідомості останніх. Відмінності між існуючими дефініціями об'єктивної сторони кримінального правопорушення полягають, перш за все, в ступені конкретизації авторами її змісту, а також в обсязі відображення її ознак. Із цього приводу в науковій літературі немає єдиної точки зору.

Проводячи аналіз, можна побачити, що існує декілька груп науковців – дослідників зазначеної проблематики.

Перша група науковців під об'єктивною стороною складу кримінального правопорушення розуміє характеристику кримінальним законом зовнішніх ознак злочинного діяння (А.В. Наумов, В.В. Петров).

Друга – стверджує, що об'єктивна сторона кримінального правопорушення – це зовнішній акт суспільно небезпечного посягання на охоронюваний кримінальним правом об'єкт, тобто акт вольової поведінки, котрий відбувається в об'єктивному світі й виражається в завданні шкоди вказаному об'єкту чи створенні загрози завдання йому шкоди (М.І. Ветров, Ю.І. Ляпунов).

Третя група характеризує об'єктивну сторону кримінального правопорушення як таку, що складається із суспільно небезпечного діяння, що завдало чи здатне завдати істотну шкоду суспільним відносинам, що

охороняються кримінальним законом, а також із умов й обставин завдання цієї шкоди (П.І. Гришаєв).

Четверта – пояснює об'єктивну сторону складу кримінального правопорушення як сукупність передбачених законом ознак, що характеризують зовнішній прояв суспільно небезпечного діяння, яке посягає на об'єкти кримінально-правової охорони, а також об'єктивні умови, пов'язані із цим посяганням (М.І. Бажанов).

П'ята – наголошує, що об'єктивна сторона кримінального правопорушення – це зовнішній прояв суспільно небезпечного посягання на той чи інший об'єкт, що знаходиться під охороною кримінального закону (тобто, це передбачені кримінальним законом ознаки, котрі характеризують зовнішній прояв суспільно небезпечного діяння) (Ф.Г. Бурчак, Є.Ф. Фесенко).

Шоста – до об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення відносить сукупність передбачених кримінальним законом ознак, котрі характеризують зовнішній прояв суспільно небезпечної дії, що посягає на об'єкти кримінально-правової охорони, а також об'єктивні умови цього посягання (І.Я. Козаченко, З.А. Незнамов). І, на сам кінець, сьома група пояснює об'єктивну сторону кримінального правопорушення як процес суспільно небезпечного і протиправного посягання на інтереси, які охороняються законом, що розглядається з його зовнішньої сторони, із точки зору послідовного розвитку тих подій та явищ, які починаються зі злочинного діяння (бездіяльності) суб'єкта й закінчуються настанням злочинного результату (В.М. Кудрявцев, М.П. Журавльов, С.І. Нікулін)

На нашу думку, в загальному визначенні об'єктивної сторони кримінального правопорушення доцільно відображати обумовленість визнання нею лише таких зовнішніх характеристик злочину, які обмежені певними чинниками суб'єктивного характеру. Іноді можливість використання у

формулюваннях об'єктивної сторони суб'єктивних характеристик злочинного діяння категорично заперечується.

Основні наукові спори із приводу змісту об'єктивної сторони та її ознак стосуються часткових питань, зокрема: належність суспільно небезпечних наслідків й причинного зв'язку до обов'язкових чи факультативних ознак об'єктивної сторони; межі та ознаки злочинної дії; вплив гіпнозу на кримінальну відповідальність особи; можливість вчинення продовжуваного кримінального правопорушення із неконкретизованим умислом; визначення кола триваючих злочинів; належність деліктів поставлення в небезпеку до злочинів із матеріальним складом; суть, ознаки та алгоритм встановлення причинного зв'язку; можливість причинного зв'язку між злочинною бездіяльністю й суспільно небезпечними наслідками; існування ситуації як факультативної ознаки об'єктивної сторони [39, с. 18].

У процесі нашого дослідження слід наголосити, що у вітчизняній науці кримінального права необхідним є розмежування понять об'єктивної сторони кримінального правопорушення та об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. Зокрема зазначається, що об'єктивну сторону кримінального правопорушення як зовнішнього акту злочинної поведінки людини (конкретний вияв соціальної дійсності) треба відрізняти від об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення – відображеного в КК судження законодавця про цей акт, або, інакше кажучи, сукупності типових й суттєвих ознак, передбачених кримінальним законом, за допомогою яких позначається (описується) зовнішня сторона кримінального правопорушення [39, с. 18].

Усі ознаки об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення в кримінальному праві, з погляду їх опису (закріплення) в диспозиціях статей (частин статей) Особливої частини КК, прийнято поділяти на дві групи: обов'язкові (необхідні) та факультативні. Обов'язковою ознакою об'єктивної сторони складу кожного кримінального правопорушення є суспільно

небезпечне діяння (у формі діяння чи бездіяльності). Суть кримінального правопорушення завжди й передусім полягає в суспільно небезпечному діянні, яке є основною та обов'язковою ознакою об'єктивної сторони.

Діяння – це суспільно небезпечний, протиправний, свідомий, вольовий, конкретний акт поведінки людини. За відсутності діяння, інакше кажучи, за відсутності конкретного акту суспільно небезпечної поведінки людини немає кримінального правопорушення. Діяння є стрижневою, найважливішою ознакою об'єктивної сторони складу конкретного кримінального правопорушення [64, с. 11].

Кримінальна відповідальність настає лише за суспільно небезпечне діяння, а не за шкідливі думки, переконання, наміри чи небезпечний стан особи [64, с. 18].

Більше того, більшість порушень добровільних шлюбів міститься у розділі про загальний характер злочинів, пов'язаних із сексуальною свободою та недоторканістю. Визначення поняття «мораль» не викликає суттєвих розбіжностей в своєму тлумаченні. Мораль розуміють як систему історично визначених поглядів, норм, принципів, оцінок, переконань, що мають вияв у вчинках людей, регулюють їх відносини між ними, суспільством, певним класом, державою і базуються на особистих переконаннях, традиціях, вихованні, громадською думкою суспільства, окремого класу чи соціальної групи.

У свою чергу, визначення поняття «суспільна мораль» є не таким однозначним. Згідно із Законом України «Про захист суспільної моралі» від 20 листопада 2003 р. суспільна мораль – це система етичних норм, правил поведінки, що склалися в суспільстві на основі традиційних духовних й культурних цінностей, уявлень про добро, честь, гідність, громадський обов'язок, совість, справедливість. «Моральність» чимала фахівців розглядає як поняття, тотожне «моралі», однак ми схильні вважати, що такий підхід є не

зовсім правильним. У науковій літературі та на практиці вони вживаються як ідентичні поняття.

У Кримінальному кодексі України суспільно небезпечні діяння, що посягають на моральність, охоплюються ст.ст. 297–304 Розділу XII Особливої частини КК України. Соціальна зумовленість кримінально-правової заборони посягань на моральність передусім диктується ступенем суспільної небезпечності зазначених діянь. Суспільна небезпечність злочинів проти моральності проявляється у тому, що ці діяння заподіюють суттєву шкоду чи створюють небезпеку її заподіяння не лише окремо взятій людині, а й багатьом людям (тієї чи іншої місцевості, регіону), моральним устоям суспільства, нації. Якщо бути більш конкретним, суспільна небезпечність злочинів проти моральності полягає в деформації духовно етичних цінностей суспільства, насадженні бездуховності, деградації особистості, що знижує загальний рівень культури суспільства; негативному впливі на свідомість особи, її психофізіологічний стан, пробудженні нищих інстинктів й нахилів; в порушенні повноцінного процесу формування дітей, в негативному впливі на моральний, фізичний, психічний розвиток та виховання неповнолітніх; створенні умов для вчинення інших, більш небезпечних, злочинів, кримінальна відповідальність за котрі передбачена нормами КК України [25].

Всі перелічені чинники є взаємопов'язаними: духовне життя людини впливає на стан його фізичного та психічного здоров'я. Позитивні соціально орієнтовані потреби й інтереси, безумовна віра в добро й справедливість, своє особисте високе призначення, бачення перспективи та сенсу життя, духовна спільність із соціальним оточенням – усе це передумови стабільної життєдіяльності людини, основа морального, фізичного та психічного благополуччя, що дає змогу долати небезпеки й позбавлятися особистих негативних якостей. Занепад духовності призведе до особистої трагедії людини, чи ж спонукає її до вчинення злочинів та інших антисуспільних дій.

До наслідків бездуховності, що мають особистий характер, належать самогубство, наркоманія, проституція, психічні розлади тощо [25]. Відтак вважаємо, що моральність, як складову безпосереднього об'єкта, містить також посягання на добровільність до вступу в шлюб.

Окрім суспільно-небезпечного діяння, до ознак об'єктивної сторони відносять: суспільно небезпечний наслідок; причинний зв'язок між суспільно небезпечним діянням та суспільно небезпечним наслідком; місце, час; спосіб; знаряддя; засоби; обстановку. Ці ознаки називають факультативними із огляду на те, що вони не є обов'язковими для усіх складів, а набувають статусу обов'язкових (конститутивних) ознак лише у конкретному складі, якщо знаходять своє нормативне закріплення у статті, яка передбачає відповідальність за його вчинення. Водночас, із огляду на те, що наша робота є не коментарем законодавства, а науковим дослідженням, ми акцентуємо увагу, насамперед, на окресленні кола суспільно-небезпечних діянь, за вчинення яких передбачена відповідальність як за основний чи кваліфікований склад кримінального правопорушення.

З об'єктивної сторони досліджуване кримінальне правопорушення характеризується діями у таких формах (рис. 2.1) [31, с.263].

Зазначене спонукання передбачає заманювання особи за кордон за допомогою вигаданої причини (наприклад, відвідування хворого родича) чи в інший спосіб. Криміналізація цієї форми діяння пов'язана із тим, що деяких жертв примусового шлюбу спочатку вивозять до іншої країни, де їх примушують одружитися із громадянином цієї країни.

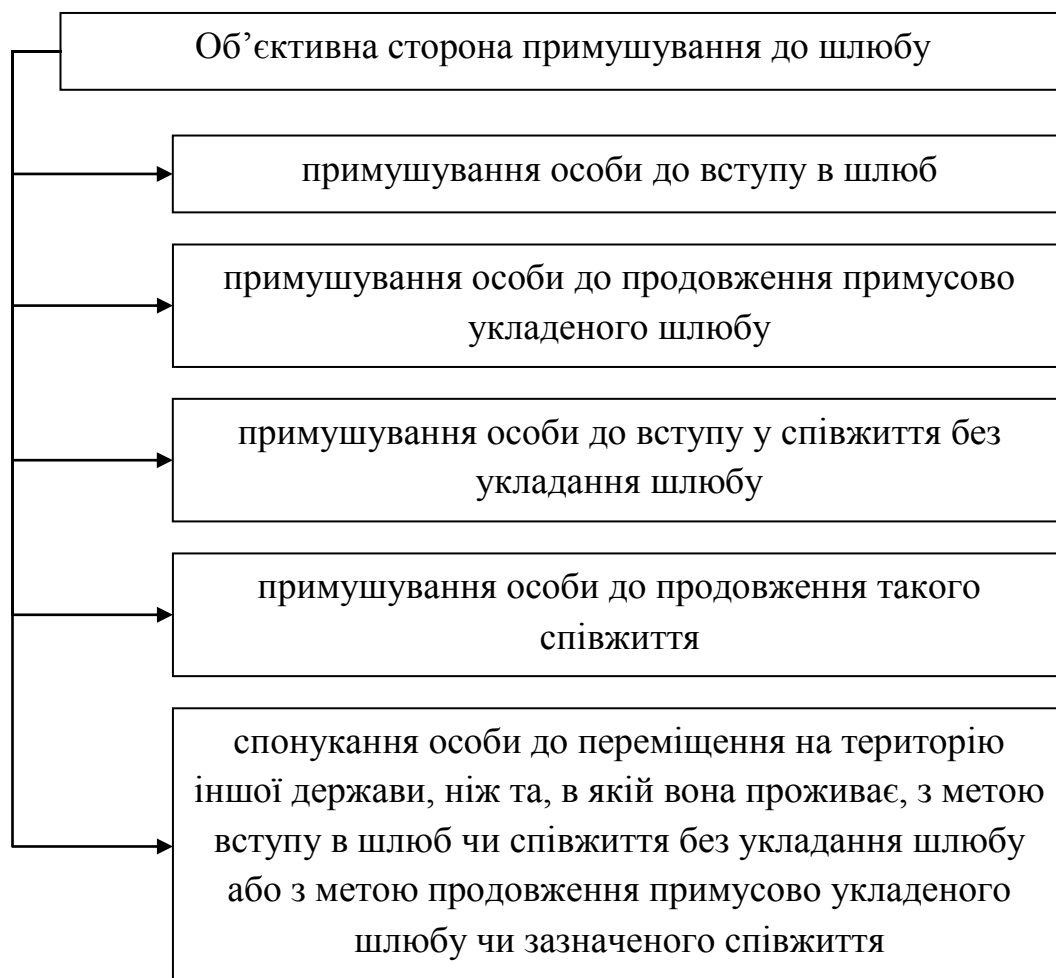


Рис. 2.1. Форми примушування до шлюбу

Поняття «примушування» означає застосування фізичного насильства чи погрозу його застосування до потерпілого чи його близької особи, чи шантаж – погрозу розголосити відомості про потерпілого, котрі потерпілий бажає зберегти в таємниці, чи іншим чином обмежити права, свободи чи законні інтереси потерпілого (чи його близької особи).

Окремі форми примушування підлягають додатковій кваліфікації за іншими статтями КК. Кримінальне правопорушення в перших чотирьох формах вважається закінченим із моменту застосування фізичної чи психічної сили, а в п'ятій формі – із моменту вчинення дій, котрі характеризують зазначене спонукання (шлюб не обов'язково має бути укладений).



Недоліком є те, що законодавець не вказує, що слід розуміти під «примушуванням» та «спонуканням». Це в свою чергу, значно ускладнює застосування вказаної норми на практиці. Крім того, не вирішено однозначно питання чи є злочином примушування особи до продовження вільно укладеного шлюбу.

Шляхом аналізу вищенаведених форм, в яких має прояв примушування до шлюбу, можна зауважити, що він є формальним за складом. Адже щоб вважати кримінальне правопорушення закінченим не обов'язкове настання суспільно небезпечних наслідків у вигляді, наприклад, реєстрації шлюбу.

### **2.3. Суб'єкт примушування до шлюбу**

Суб'єктивні ознаки складів злочинів охоплюються двома його елементами: суб'єктом складу кримінального правопорушення та суб'єктивною стороною складу кримінального правопорушення. Як зазначається в літературі, незважаючи на зовнішню простоту й очевидність, питання, що стосуються суб'єкта кримінального правопорушення, викликають немало дискусій, їх вирішення пройшло непростий історичний шлях. Зі встановленням суб'єкта кримінального правопорушення правозастосовна практика стикається повсякчас. В кожному кримінальному провадженні потрібно вирішити, чи є підстави визнати особу, котра вчинила певне діяння, суб'єктом кримінального правопорушення, чи наділена вона відповідними ознаками. В деяких категоріях справ це викликає немалі труднощі, пов'язані із правозастосовними помилками. Так, інколи місяцями й роками тягнуться спори про наявність осудності в особи, котра вчинила передбачене КК діяння, нерідко неосудність симулюється для уникнення кримінальної відповідальності; щодо розряду «вічних»

відносяться спори із приводу визнання таким спеціальним суб'єктом як службова людина окремих категорій працівників – експертів, викладачів, лікарів, нотаріусів.

Зміни в кримінальному законодавстві нерідко ведуть до появи нових гостро дискусійних питань. Нерідко неправильне визначення суб'єкта кримінального правопорушення веде до притягнення до кримінальної відповідальності осіб, котрі взагалі такій відповідальності не підлягають, інкримінування «не тих» статей Особливої частини КК, тягне неправомірне застосування кримінального закону й уникнення кримінальної відповідальності [25].

У ч. 1 ст. 18 КК чітко зафіксовано, що суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, котра вчинила кримінальне правопорушення у віці, із якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність, із цього нормативного визначення в науці та практиці одностайно визнається, що суб'єкт кримінального правопорушення, як елемент його складу, характеризується трьома обов'язковими ознаками: це фізична особа, осудна, що досягла певного віку. В теорії кримінального права України суб'єкт конкретного кримінального правопорушення, котрий має лише вище перелічені ознаки, передбачені ч. 1 ст. 18 КК, прийнято називати загальним. У випадку встановлення в відповідній статті (частині статті) Особливої частини КК, крім зазначених, ще й додаткових (спеціальних) ознак (правовий стан особи, її службове чи професійне становище тощо), наявність яких є необхідною для визнання певної особи суб'єктом конкретного злочину, йдеться про спеціальний суб'єкт кримінального правопорушення (ч. 2 ст. 18 КК).

Тобто, доцільно проаналізувати ознаки суб'єкта кримінального правопорушення як потенційні критерії для поділу злочинів на види. Суб'єктом кримінального правопорушення є виключно фізична особа. Згідно зі ст. 24

Цивільного кодексу України людина як учасник цивільних відносин вважається фізичною особою. Фізична особа має низку ознак, за допомогою яких законодавець має можливість у відповідних статтях (частинах статей) Особливої частини КК передбачати види злочинів зі спеціальним суб'єктом. Такими ознаками є професія, посада, громадянство, стать тощо.

Наприклад, в Особливій частині КК передбачені склади злочинів, суб'єктом яких може бути виключно громадянин України, – ст. 111 КК (державна зрада), і навпаки, деякі склади злочинів передбачають те, що не може бути суб'єктом злочину, приміром, за ст. 114 КК (шпигунство) громадянин України. Суб'єктом вказаного кримінального правопорушення може бути виключно іноземець чи особа без громадянства. У деяких кваліфікованих складах передбачено, що суб'єктом може бути виключно іноземець – ч. 2 ст. 244 КК (порушення законодавства про континентальний шельф України). Осудність – обов'язкова ознака суб'єкта злочину. Відповідно до ч. 1 ст. 19 КК осудною визнається особа, яка під час вчинення кримінального правопорушення могла усвідомлювати свої діяння (бездіяльність) та керувати ними. Тобто осудність в «чистому», безпосередньому вигляді є насамперед критерієм відмежування злочинного від незлочинного.

Неосудна людина – протилежне поняття осудності – не може бути суб'єктом злочину. Зі змісту кримінально-правових норм КК випливає, що кримінальне правопорушення може бути вчинено обмежено осудною особою. Відповідно до ч. 1 ст. 20 КК підлягає кримінальній відповідальності особа, визнана судом обмежено осудною, тобто така, котра під час вчинення кримінального правопорушення через наявний в неї психічний розлад не була здатна повною мірою усвідомлювати свої діяння (бездіяльність) та (або) керувати ними. О.В. Зайцев зазначає, що обмежена осудність – це хоча й осудність, проте вона має своє самостійне значення поряд із «повною осудністю» й неосудністю. Подібність між формулами обмеженої осудності й

неосудності полягає в тому, що: а) вони є формулами змішаного типу, тобто містять як медичні, так й юридичні критерії; б) обмежену осудність, як і неосудність, характеризує такий медичний критерій, як психічний розлад; в) у формулах неосудності й обмеженої осудності йдеться про здатність особи усвідомлювати свої діяння (бездіяльність) чи керувати ними.

Однак тяжкість психічного розладу в разі неосудності набагато глибша, ніж у разі обмеженої осудності. Нездатність усвідомлювати свої діяння (бездіяльності) чи керувати ними в разі неосудності є повною, тоді як в разі обмеженої осудності зазначені здатності в особі наявні, однак значною мірою обмежені. Ознаки, відмінності між формулами обмеженої осудності й неосудності зводяться до характеру зв'язку, стику між медичним і юридичним критеріями.

Слід підтримати позицію В.В. Устименка, що при характеристиці суб'єкта кримінального правопорушення, не можна упускати, що суб'єкт кримінального правопорушення в об'єктивній дійсності існує не сам по собі, а в взаємозв'язку з іншими елементами складу кримінального правопорушення [57, с. 45]. Відтак, характеристика такого елементу складу кримінального правопорушення, попри його зовнішню простоту, має істотне значення для встановлення меж криміналізації відповідних діянь, їх розмежування в процесі кваліфікації та врахування при застосуванні відповідальності тощо.

Суб'єкт аналізованого кримінального правопорушення загальний, тобто ним є фізична осудна особа, яка досягла 16 років. Суб'єктом кримінального правопорушення може бути як чоловік, так і жінка [30].

Зазвичай суб'єктом кримінального правопорушення є особа, що має сімейну владу над потерпілою особою (батько, дід, мати).

Проблема особи має загальнозначущий характер, безпосередньо стосується всього суспільства, вивчається багатьма науками, проте кожною наукою – із позицій свого предмета. В науковій літературі вказується на

багатосторонність і багатоплановість дослідження особи, в тому чи іншому ракурсі особу вивчають філософія, соціологія, право, цілком предметно досліджує її психологія. Для кримінології ж людина злочинця – її наріжний камінь. В кримінологічній літературі іноді ставиться під сумнів можливість надати загальне визначення поняттю особи злочинця та робляться спроби довести його практичну непотрібність. Зазначається, що збереження загального поняття «особа злочинця» стримує розвиток науки із погляду поглиблення знань, пов'язаних із вивченням тих, хто вчинив злочини.

Все різноманіття особистісних ознак, якостей, властивостей із метою полегшення вивчення й аналізу поділяють на певні групи, сукупність яких прийнято називати структурою особи.

Отже, розуміючи під особою злочинця, який вчинив примушування до шлюбу, сукупність соціально-демографічних, морально-психологічних, соціально-рольових та кримінально-правових якостей, які в поєднанні із певними умовами й обставинами характеризують особу, винну у вчиненні примушування до шлюбу, розглянемо ці групи якостей.

Під морально-психологічними особливостями особи злочинця розуміється відносно стабільна сукупність індивідуальних якостей, що визначають типові форми реагування й адаптивних механізмів поведінки, система уявлень про себе, міжособистісні відносини й характер соціальної взаємодії. Інакше кажучи, це внутрішній компонент особи, що являє собою відносно стійку й неповторну структуру та забезпечує індивідові активну діяльність в суспільстві [19, с.58].

У науковій літературі виділяються такі риси морально-психологічної характеристики особи статевих злочинців, як: цинізм, відсутність почуття сорому, неповага до людей, егоїзм, споживче ставлення до оточуючих, крайній примітивізм в поглядах на взаємини статей, що зводить їх до фізіологічного акту, погляд на жінку як на нижчу істоту, покликану служити чоловікові

знаряддям сексуальної насолоди (в окремих випадках жінки теж можуть розглядати чоловіка як нижчу істоту, покликану задовольняти статеві потреби); моральна та сексуальна розбещеність.

Також з-поміж психологічних рис особи, котра вчиняє злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності, в тому числі й примушування до шлюбу, вітчизняні та зарубіжні дослідники називають дратівливість та образливість, емоційну чутливість та високу тривожність, ригідність афектів (мстивість, схильність підозрювати інших, злобливість, ревності), рішучість, жорстокість, недостатній рівень самоконтролю та/або комунікативних здібностей [25].

Крім вищезгаданих якостей особі злочинця, котрий вчиняє примушування до шлюбу, також характерні імпульсивність, порушення прогнозування наслідків своїх вчинків, неприйняття соціальних норм і вимог; зниження можливості співпереживання, слабка самосвідомість, порушення сексуальної пристосовності; прагнення до затвердження себе у взаєминах із жінками (чоловіками), сприйняття їх як гнітючих, прагнучих щодо домінування. Водночас, як показали й наші дослідження, більшість статевих злочинців несвідомо прагнуть до ідентифікації, оволодіння такими традиційно чоловічими якостями, як домінантність, схильність до суперництва, витривалість, зневага до дрібниць, відсутність прагнення до самоаналізу тощо. В цьому переконує й характер вчинених злочинів, в якому надзвичайно часто меншою мірою відображаються сексуальні мотиви, а більшою – мотиви самоствердження, що може розглядатися й як наслідок порушеної ідентифікації із чоловічою роллю. Отже, такі злочини здебільшого виступають як компенсаторні.

Будь-яка соціальна реакція людини, весь лад її життя залежать від тих особливостей особи, котрі сформувалися на базі її психічних станів й процесів в ході власного соціального досвіду, від спрямованості її мотиваційної сфери,

від потреб, установок та інтересів, тобто від системи її ставлення до дійсності [31, с.263].

Що ж стосується соціально-рольових якостей, то, на нашу думку, саме від соціальних позицій, котрі людина займає в суспільстві, розуміння і виконання нею своїх рольових функцій, і залежить її поведінка. Хоча злочини й вчиняють конкретні люди, проте все починається з родини.

#### **2.4. Суб'єктивна сторона примушування до шлюбу**

Як завершальний елемент складу кримінального правопорушення, у разі його (їх) аналізу, як правило, розглядається суб'єктивна сторона складу кримінального правопорушення. Очевидно, що це не применшує значимість цього елемента, а може навіть навпаки, свідчить про складність його встановлення.

Адже в психіці суб'єкта під час вчинення ним кримінального правопорушення відбуваються процеси, важливі для слідства та суду, які ми зобов'язані встановити для правильної кримінально-правової оцінки. Такий елемент складу кримінального правопорушення як суб'єктивна сторона і покликаний відображати ці процеси. Як суб'єкт, так і суб'єктивна сторона, характеризують кримінальне правопорушення з боку особи, яка його вчинила.

Окремі ознаки суб'єкта та суб'єктивної сторони споріднені і, на перший погляд, характеризують одні й ті ж аспекти посягання. Якщо бути відвертим, то розподіл ознак на ті, що характеризують суб'єкт та суб'єктивну сторону, є певною мірою умовним.

Таким чином, суб'єктивна сторона складу кримінального правопорушення – це характеристика внутрішньої сторони злочину, встановлення якої дає можливість виявити психологічне ставлення особи щодо вчиненого нею суспільно небезпечного діяння та його наслідків. Саме суб'єктивна сторона складає основну частку доказової діяльності й тим самим викликає основні дискусії між сторонами в кримінальному процесі. Обов'язковою ознакою цього елементу складу кримінального правопорушення є, як відомо, вина, котра може бути виражена в формі умислу чи необережності. Факультативними ознаками суб'єктивної сторони виступають мотив та мета особи при вчиненні відповідних діянь. Інколи до факультативних ознак відносять емоційний стан винної особи.

Таке розмежування на основні та факультативні ознаки в Загальній частині кримінального права показує, що найбільш важливою визнається необхідність саме загального встановлення психічного ставлення особи щодо вчинення суспільно небезпечного діяння та його наслідків, а більш детальне встановлення конкретної причини виникнення такого психічного стану (мотив), результату, який планує отримати така особа, вчиняючи відповідні діяння (ціль), стають обов'язковими лише при визначенні їх в кримінально-правових нормах Особливої частини кримінального права.

Обговорювання цієї ідеї, її подальше змістовне вдосконалення, наповнення теоретичних, законодавчих та практичних положень необхідними новелами стимулює постійний розвиток положень про ставлення людини до вчинення суспільно небезпечних діянь. У сучасній кримінально-правовій теорії існують, як відомо, низка досить чітко окреслених концепцій вини, зокрема: теорія небезпечного стану, відколи вина особи за вчинене діяння встановлюється багато в чому за рахунок саме оцінки небезпечності такої особи, а вчинення нею діяння вважається одним із симптомів такого небезпечного стану; оціночна (нормативна) теорія, відколи вина особи за



вчинене діяння «зводиться» до оціночної характеристики її судом; психологічна теорія, що передбачає обов'язкову необхідність встановлення внутрішнього суб'єктивного ставлення особи щодо своїх суспільно небезпечних і протиправних дій, і шкідливих наслідків від таких дій. Важливо підкреслити, що встановлення суб'єктивної сторони потрібне не лише при вирішенні питання про наявність складу кримінального правопорушення в діях конкретної особи.

Визначення ознак суб'єктивної сторони також необхідно при класифікації злочинів, при розмежуванні злочинів, особливо тих, котрі є схожими за об'єктивними ознаками. Психічне ставлення особи щодо вчинення нею відповідних діянь дає змогу більш точно встановити характер та ступінь суспільної небезпеки відповідного діяння, що дозволяє достатньо адекватно індивідуалізувати покарання, яке призначається винній особі. Також необхідно додати, що встановлення мотиву та цілі вчинення кримінального правопорушення винною особою дає можливість більш точно встановити причину таких діянь та намітити необхідні попереджувальні заходи.

Безумовно, теорія та практика реалізації положень цього складного елементу складу кримінального правопорушення вимагає необхідності продовження наукового дослідження всіх проблем, пов'язаних із встановленням змісту, ознак, функцій суб'єктивної сторони складу злочину. Слід зазначити, що практично всі дослідники в Україні, котрі звертаються до загальних чи спеціальних проблем кримінальної відповідальності, проблем кваліфікації злочинів, надання кримінально-правової характеристики суспільно небезпечним діянням тощо, певною мірою зобов'язанні аналізувати цю проблему. На особливому рівні цю проблему досліджували: М.І. Бажанов, Р.В. Вереша, А.П. Закалюк, А.Ф. Зелінський, В.О. Коновалова, М.Й. Коржанський, О.М. Костенко, П.П. Михайленко, А.В. Савченко, А.П. Тузов, В.І. Шакур та ін.

Особа не може визнаватися винною в тих суспільно небезпечних наслідках, які не охоплювалися її свідомістю та розумовою діяльністю. В цілому це і є основний зміст суб'єктивного ставлення: юридична оцінка діянь, що вчиняє особа, застосування правових заходів впливу - допускається лише тоді, відколи обставини, які мають правове значення, охоплюються свідомістю особи, яка їх вчинила. Саме в цьому полягає одна із відмінностей свідомої поведінки як кримінально караної від казусу, випадку. Така ж практика, як було встановлено, існує в кримінальному законодавстві інших країн та на міжнародно-правовому рівні.

Але, як уже зазначалося, незважаючи на важливість аналізу цього елементу складу злочину, для остаточної правової кваліфікації суспільно небезпечних діянь потрібно враховувати, що все суб'єктивно має бути певною мірою обов'язково об'єктивовано, тобто набути зовнішнього вираження. Саме поєднання зовнішніх дій конкретної фізичної особи із встановленням її внутрішнього ставлення до свого вчинку і надає необхідні передумови для кваліфікації суспільно небезпечних діянь.

Йдеться, наприклад, про те, що О.В. Авраменко [1], Р.В. Вереша [17, с. 229] вважають емоції факультативною, проте і водночас структурною ознакою суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. Іншу позицію займає А.А. Пінаєв, котрий вважає емоційний стан особи ознакою суб'єкта [42, с. 134]. Значення суб'єктивної сторони кримінального правопорушення відображено не лише в КК. Зокрема, в Європейській конвенції про захист прав людини й основоположних свобод наголошено, що кожна людина, звинувачена у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватою доти, доки її вину не доведено згідно із законом (ст. 62); аналогічне положення закріплено в Конституції України (ст. 62).

Як стверджує Г.Є. Бершов, суб'єктивна сторона злочинної поведінки традиційно відноситься науковцями до розряду найбільш значимих та,

водночас, найскладніших гносеологічних одиниць. Вона становить собою надскладний комплекс нейро-фізіологічних, психо-емоційних, інтелектуальних характеристик людської діяльності, котрі врешті-решт в динамічному зрізі формують соціально-правові ознаки поведінки як злочинної.

Під суб'єктивною стороною складу кримінального правопорушення прийнято розуміти внутрішню сторону злочинного діяння, що охоплює інтелектуальні та вольові аспекти функціонування психіки [8, с. 45].

Історія розвитку людства, зокрема кримінального права, показує, що найбільші зловживання та свавілля в кримінально-правовій сфері мали місце там, де необхідністю встановлення ознак суб'єктивної сторони ігнорували, де кримінальна репресія застосовувалася на умовах так званого об'єктивного інкримінування (або, як його ще називають «об'єктивна компетентність»), відколи достатньою підставою відповідальності визнавали сам факт причетності особи до певного діяння за відсутності встановлення того, як людина усвідомлювала вчинюване нею, яким було вольове ставлення до діяння та його наслідків. Найяскравіше зазначене виявлялося в період репресій – чи то середньовіччя (знищення відьом), чи то нова й новітня історія (сталінський терор, переслідування дисидентів тощо) [46].

В українській кримінально-правовій літературі питанням суб'єктивної сторони кримінального правопорушення загалом, чи ознак, котрі її характеризують, присвятили свої дослідження О.В. Авраменко [1], Р.В. Вереша [17], О.М. Подільчак [44], А.В. Савченко [48] та низка інших. Попри це, досі залишається ціла низка питань, що стосуються суб'єктивної сторони, котрі не мають одноставного наукового вирішення.

Найбільш поширеним в українській кримінально-правовій науці є визначення суб'єктивної сторони кримінального правопорушення як внутрішньої його сторони, що характеризується психічним ставленням особи щодо вчиненого діяння та його наслідків, а також характеристики мотиву та

мети, котрі зумовили вчинення злочину. А щодо змісту суб'єктивної сторони кримінального правопорушення включають певні юридичні ознаки, а саме: вину, мотив, мету та емоційний стан особи на момент вчинення кримінального правопорушення [1;44;46].

Автори підручника «Українське кримінальне право» наголошують, що оперуючи відповідним поняттям слід розрізняти «суб'єктивну сторону кримінального правопорушення» та «суб'єктивну сторону складу кримінального правопорушення» як взаємопов'язані, проте відмінні поняття. Зокрема, щодо суб'єктивної сторони кримінального правопорушення, то її поняття пропонується визначати як сукупність процесів, котрі відбуваються в свідомості та волі особи, її усвідомлення власного діяння та передбачення наслідків, його оцінка як суспільно небезпечного, мета, якої прагне досягти особа, й мотив, яким вона керується, емоції, що переживає при цьому.

Будь-яке кримінальне правопорушення характеризується повним спектром (набором, сукупністю) ознак, які характеризують усе, що відбувається у свідомості та волі злочинця [56, с. 265].

Водночас суб'єктивна сторона складу кримінального правопорушення – це юридична характеристика всіх злочинів певного виду. Її утворюють ознаки суб'єктивної сторони, яким кримінальний закон надає кримінально-правового значення [56, с. 266].

Як і в інших частинах роботи, ми не заглиблюватимемось в проблеми Загальної частини кримінального права і зацентруємо свою увагу на більш-менш загальновизнаних підходах щодо розкриття питань суб'єктивної сторони аналізованих нами складів злочинів.

З суб'єктивної сторони досліджуване кримінальне правопорушення може бути вчинено лише умисно. Суб'єктивна сторона кримінального правопорушення передбаченого ст. 151-2 КК України характеризується прямим умислом. Мотив і мета не є обов'язковими ознаками суб'єктивної сторони

примушування до шлюбу, проте суд має враховувати їх при призначенні покарання. При цьому мотив і мета вчинюваних дій на кваліфікацію не впливають [30].

Для відповіді на питання вини та умислу ми змушені таки заглибитися в теорію й розглянути питання:

- а) змісту вини в злочинах із формальним складом;
- б) охоплення (неохоплення) ставлення до окремих ознак складу кримінального правопорушення (предмета, потерпілого тощо) при встановленні форми та виду вини.

Щодо першого питання, то думки вчених та практиків, що стосуються відповідей на зазначені питання поділяють на три основні групи:

1) злочини з формальним складом можуть бути вчиненими як із прямим та непрямим умислом, так і при злочинній недбалості та злочинній самовпевненості; водночас зміст вини визначається як щодо діяння, так й щодо наслідків, що є поза межами складу кримінального правопорушення, а також щодо інших ознак об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення;

2) злочини з формальним складом можуть бути вчинені як із прямим умислом, чи при злочинній недбалості; водночас унеможлиблюється вчинення таких злочинів із непрямим умислом чи при злочинній самовпевненості; ставлення в таких злочинах переноситься винятково на діяння, через що видозмінюється зміст прямого умислу, яким є таке ставлення, відколи людина «усвідомлювала суспільну небезпеку діяння та бажала його вчинити» та злочинної недбалості, якою є таке ставлення, відколи людина «не усвідомлювала суспільної небезпеки свого діяння, хоча повинна була й могла її усвідомлювати»;

3) злочини з формальним складом можуть бути вчиненими тільки із прямим умислом, унеможлиблюється вчинення таких злочинів із непрямим умислом чи із необережності; ставлення в таких злочинах переноситься

винятково на діяння; на відміну від попередньої позиції, такі злочини не можуть вчинятися через злочинну недбалість, так як вважається, що людина не може не усвідомлювати суспільної небезпеки свого діяння [46].

Кожна із цих позицій має прихильників та опонентів. Така поліпозиційність пояснюється недосконалістю нормативного закріплення поняття вини в КК, як такого, що стосується, насамперед, злочинів із матеріальним складом, що є важко спростовним. Найбільш прийнятним в цій ситуації є підхід, що кримінальне правопорушення з формальним складом може бути вчинено лише умисно, водночас як і з прямим, так й непрямым умислом. Слід погодитися із аргументами, котрі наводять автори підручника «Українське кримінальне право», що:

– злочинів за відсутності наслідків не існує. Тобто, будь-яке кримінальне правопорушення неминуче пов'язане із заподіянням певних наслідків, інакше немає підстав говорити про наявність суспільної небезпеки як обов'язкової ознаки кримінального правопорушення;

– якщо наслідки не вказані в диспозиції статті Особливої частини КК, то ознакою умислу є передбачення наслідків, що знаходяться поза межами складу злочину, виступають не обов'язковою, а факультативною його ознакою;

– передбачення наслідків означає прогнозування тієї шкоди, яка ще реально не існує. Тому, не має принципового значення, чи йдеться про майбутню, прогнозовану шкоду, чи описану в диспозиції статті Особливої частини КК, чи то про шкоду, яка там не вказана. Так чи інакше, наявність умислу визначається до моменту, відколи вчинюється діяння;

– в кримінальному праві немає окремих понять умислу для матеріальних та для формальних складів злочинів. Поняття умислу єдине, характеризується однією й тією ж сукупністю обов'язкових ознак, тому умисел щодо формальних складів злочинів не може конструюватися за відсутності такої ознаки, як передбачення суспільно небезпечних наслідків [56, с. 268].

Але нас таки більше цікавить наступне питання: яким має бути ставлення винного щодо потерпілого, як ознаки складів злочинів, котрі ми аналізуємо? Автори вище названого підручника із цього приводу висловили доволі категоричну позицію. Вони зазначають, що в кримінально-правовій літературі для характеристики суб'єктивного ставлення особи, що вчиняє злочин, щодо ознак складу кримінального правопорушення нерідко користуються поняттями умислу чи необережності. Зокрема, говорять, що відколи людина знає, наприклад, про неповноліття потерпілого й бажає вчинити кримінальне правопорушення щодо такої особи чи свідомо допускає вчинення кримінального правопорушення відносно неповнолітнього, то вона діє умисно.

Якщо ж за обставинами справи може і повинна передбачити неповноліття потерпілої особи – то діє із необережності. Водночас нерідко говорять про так звану «необережність в умислі» – відколи в загалом умисному злочині ставлення щодо окремих ознак складу цього кримінального правопорушення може полягати в необережності [56, с. 269].

Це справді наша ситуація. Ніхто не оспорує, що злочин, про який йдеться у ст. 151-2 КК може бути лише умисним – бо інакше це б суперечило здоровому глузду. Не можна вчинити статеві зносини із необережності. Водночас, як ми вже зазначали, Пленум Верховного Суду України допускає наявність складу такого кримінального правопорушення, якщо винний «повинен і зміг зрозуміти» стан потерпілої особи. Із цього приводу науковці категорично заявляють, що доцільність використання понять умислу та необережності при характеристиці суб'єктивного ставлення щодо окремих ознак складу кримінального правопорушення викликає серйозний сумнів, із огляду на те, що: умисел чи необережність характеризуються ознаками, які виражають ставлення особи лише щодо свого діяння та його наслідків, але аж ніяк не інших ознак складу кримінального правопорушення; поінформованість про наявність певних ознак складу кримінального правопорушення, те чи інше

вольове ставлення щодо них, ще не дають підстав називати це ставлення умисним чи необережним; подібність ознак, які характеризують суб'єктивне ставлення особи щодо кваліфікуючих ознак із тими, що притаманні формам вини, ще не перетворює це ставлення в умисне чи необережне.

Здається, що в таких випадках слід говорити не про умисел чи необережність щодо окремих ознак складу кримінального правопорушення, а про те, що усвідомлення суспільно небезпечного характеру свого діяння охоплює і знання про фактичні ознаки не тільки, власне, діяння чи бездіяльності. Таке усвідомлення поширюється також на ознаки, які пов'язані з метою діяння, способом його вчинення, які знаряддя при цьому використовуються тощо. Тобто, умисним чи необережним є не ставлення до окремих ознак складу кримінального правопорушення, зокрема кваліфікуючих, а до кримінального правопорушення загалом [56, с. 270].

Видається, що саме ця позиція прийнятна й правильна.

По-перше, відколи йдеться про ставлення до ознак складу кримінального правопорушення (окрім суспільно небезпечного діяння та його наслідків) – то ми говоримо про ставлення до об'єктивних ознак (ознак об'єкта чи об'єктивної сторони). Очевидно, що питання про ставлення винного до самого себе (ознак суб'єкта та суб'єктивної сторони) не вирішується в процесі встановлення форми та виду вини.

По-друге, поділ складу кримінального правопорушення на ознаки та елементи є умовним. Всі об'єктивні ознаки пов'язані або із суспільно небезпечним діянням (спосіб, знаряддя, засоби, тощо), або із суспільно небезпечним наслідком (предмет, потерпілий тощо).

Відтак, лише й залежно від усвідомлення всіх об'єктивних ознак, їх знання (знання про них) і не просто, а у взаємозв'язку з, назовемо їх «базовими» ознаками, суспільно небезпечним діянням та суспільно небезпечним наслідком,



можемо робити висновок про наявність чи відсутність вини в конкретній формі конкретного виду.

Отже, підсумовуючи вищенаведене, можемо зробити висновок, що суб'єктивна сторона складу кримінального правопорушення, відповідальність за вчинення якого передбачена ст. 151-2 КК, характеризується умисною формою вини.

Доцільно також зазначити, що як правило, батьки мають своє власне бачення щодо існуючого у перспективі чоловіка (чи дружини) своєї доньки (чи сина). В багатьох випадках вибір неповнолітніх осіб не задовольняє батьків, при цьому їхні слова, обурення і навіть вчинки можуть перерости в примус, здебільшого емоційний, а в інших випадках – фізичний.

Проте для укладення шлюбу під примусом не достатньо дій та вчинків батьків, а потрібно, щоб вони зумовили укладення шлюбу за відсутності добровільної згоди.

Для однієї особи слова та діяння батьків нічого не значитимуть, проте для іншої – призведуть до підкорення чужій волі. Примушення до шлюбу можуть здійснювати не лише батьки, проте й інший з існуючого у перспективі подружжя чи сторонні особи.

Право на укладення шлюбу за наявності вільної та повної згоди має гарантуватися державою однаковою мірою як для жінок, так і для чоловіків. Держава може встановлювати умови, які перешкоджають укладенню шлюбу (родинні зв'язки, наявність іншого зареєстрованого шлюбу, недієздатність, мінімальний вік для вступу в шлюб тощо).

Досягнення відповідного віку, попри зовнішню простоту цієї ознаки, має також важливе значення при встановленні ознак суб'єкта кримінального правопорушення загалом, і злочинів проти волі в сімейних відносинах зокрема, так як є, напевно, важливою ознакою соціальної характеристики особи. В науковій літературі щодо поняття віку є багато думок та тверджень. Його

розуміють як тривалість життя людини, календарний період від моменту народження до моменту смерті людини, рівень розумового розвитку, певні зміни в фізіологічному та біологічному житті людини тощо. В українській мові поняття «вік» розуміється в кількох значеннях, зокрема:

- 1) як тривалість життя людини, тварини, рослини;
- 2) період, ступінь в рості, розвитку людини; відрізок життя людини від зрілого періоду до смерті;
- 3) те саме, що сторіччя;
- 4) епоха;
- 5) вічність [58, с. 187].

Великий тлумачний словник сучасної української мови розрізняє поняття: «біологічний вік», «освітній вік», «розумовий вік», «фізіологічний вік», «хронологічний вік» [26, с. 187].

Судовий психолог М.М. Коченов вважає, що вік потрібно розуміти, як вказівку на кількість часу прожитого людиною [56, с. 44].

Чинне законодавство України поділяє суб'єктів правовідносин на дві групи: дорослі (тобто ті, які досягли повноліття) і діти (неповнолітні). Такий поділ зумовлений чітко визначеним віковим критерієм – повноліттям, згаданим вище та пов'язаним із досягненням особою 18 років.

Усіх інших осіб, які не перетнули цієї вікової межі, прийнято називати «неповнолітніми». Неповноліття охоплює протяжний етап становлення особистості людини – до 18 років та найінтенсивніший із погляду фізичного, фізіологічного, психологічного та духовного розвитку. Водночас для зазначеного етапу характерним є поділ на дитинство чи малоліття (до досягнення 14 років) та юність (після досягнення 14 років - до 18 років). Період до досягнення підлітком 14 років можна вважати періодом його становлення як особистості, так як до цього часу його характер повною мірою ще не сформувався, а лише окреслилися певні контури[56, с. 268].

Слід погодитися із думкою А.А. Байбаріна про те, що в кримінальному законодавстві закріплений календарно-психологічний вік [5, с.18].

Тобто такий, котрий позначає кількість прожитих років від народження коли, як правило, досягається певний рівень психологічного розвитку. За ознакою віку суб'єкта кримінального правопорушення, із досягненням якого може наставати кримінальна відповідальність за відповідний злочини, можна виділити такі види складів злочинів:

- склади злочинів, ознакою суб'єктів яких є досягнення загального віку, із якого може наставати кримінальна відповідальність (16 років);

- склади злочинів, ознакою суб'єктів яких є досягнення «зниженого» віку, із якого може наставати кримінальна відповідальність (з 14 років);

- склади злочинів із спеціальним суб'єктом кримінального правопорушення за ознакою віку – повнолітні; особи, що досягли вісімнадцятирічного віку тощо.

Проаналізуємо досліджувані склади злочинів за ознакою віку, із якого може наставати кримінальна відповідальність за вчинення таких злочинів:

- із досягнення 14-річного віку настає відповідальність за вчинення злочинів, передбачених: ст. 153 КК;
- із досягнення 16-річного віку настає відповідальність за вчинення злочинів, передбачених: ст.ст. 149; 154; 156; 301, 302, 303 КК;
- із досягнення 18-річного віку настає відповідальність за вчинення злочинів, передбачених ст. 155 КК.

Таким чином, доцільно підсумувати, що однією з умов добровільного укладення шлюбу є мінімальний вік для шлюбу, котрий має бути встановлений на основі рівних критеріїв для чоловіків та жінок, такі критерії повинні забезпечувати здатність наречених приймати обґрунтоване та усвідомлене рішення. За міжнародними стандартами, мінімальним віком для укладення шлюбу має бути досягнення особою повноліття (вісімнадцятирічний вік).

Вирішальне значення для визначення примусового шлюбу має відмежування дефініції примусового шлюбу від суміжних понять. У міжнародних актах, науковій доктрині та судовій практиці використовуються декілька термінів для позначення способів порушення принципу добровільності шлюбу, а саме: примусовий шлюб, шлюб за домовленістю, дитячий шлюб. Примусовий шлюб зазвичай визначають як шлюб, в якому одна чи обидві сторони особисто не надали свою повну та вільну згоду на його укладення.

Дитячий чи ранній шлюб – це шлюб, в якому хоча б один із подружжя не досяг 18 років. За даними ЮНІСЕФ, щороку близько 15 мільйонів дівчат в світі виходять заміж, до досягнення повноліття. Кількість дитячих шлюбів щорічно зростає, за прогнозами може досягнути 150 мільйонів осіб в 2030 році.

Місце номер один у світі за кількістю дитячих шлюбів посідає країна Бангладеш, де 52% дівчат виходять заміж у 15 років. Дитячий шлюб традиційно розглядають як різновид примусового шлюбу. Така концепція підтримується Великою Британією і пояснюється тим, що особа, котра не досягла повноліття, не може надати повну та вільну згоду на укладення шлюбу, адже через свій вік ще не може повною мірою усвідомити правові наслідки шлюбу.

Отже, примусові шлюби можуть стосуватись як дорослих, так й неповнолітніх осіб [9].

Для характеристики певного шлюбу як примусового слід відштовхуватись не від вікових критеріїв, а від їх волевиявлення щодо укладення шлюбу та відносин, котрі склалися між подружжям. Поряд із термінами «дитячий шлюб» та «примусовий шлюб» в міжнародній практиці використовується дефініція «шлюб за домовленістю» (arranged marriage). На відміну від примусового шлюбу (forced marriage), в разі укладення шлюбу за домовленістю наречені погоджуються на шлюб, проте не обирають партнера особисто.

Для укладення таких шлюбів пару дочці чи сину обирають батьки залежно від касти, етнічної приналежності, релігії та соціально-економічного становища, а також відсутності дошлюбних відносин між потенційним подружжям. Шлюби за домовленістю відрізняються від примусових шлюбів тим, що обоє наречених погоджуються на те, що не вони самотійно, а їхні батьки визначають особу, із якою вони укладуть шлюб, а в примусових шлюбах відсутня повна та вільна згода одного із подружжя на шлюб.

Водночас не має гарантії, що шлюб, котрий був укладений за домовленістю, не перетвориться згодом на шлюб із примусу або, навпаки, подружжя, що уклало шлюб за домовленістю, буде мати хороші сімейні взаємини. Таким чином, можна визначити таке співвідношення шлюбу за домовленістю, примусового шлюбу та дитячого шлюбу: віковий критерій чи статус особи, що була ініціатором укладення шлюбу (подружжя, один із подружжя чи їхні батьки, чи родичі), не може бути підставою для характеристики шлюбу як примусового.

Примушування до шлюбу проявляється у відсутності згоди особи на укладення шлюбу, що може бути зумовлена економічними, міграційними, етнічними, соціальними чи іншими критеріями та може стосуватись як дорослого, так і особи, що не досягла повноліття. У зв'язку із цим не кожен дитячий шлюб є примусовим, адже із 16 років можна отримати право на шлюб в судовому порядку, а також не кожен шлюб, організований батьками, не може згодом набути характеру примусового. Тому відсутність повної та вільної згоди на шлюб є єдиним однозначним критерієм визначення певного шлюбу як примусового.

Емоційний стан як ознака суб'єктивної сторони враховується в деяких випадках. Наприклад, відколи суб'єктом примушування виступає вагітна жінка, можна посилатись на специфічний біологічний стан її організму, як на ознаку суб'єктивної сторони складу досліджуваного кримінального правопорушення.

Ми можемо виділити такі основні причини укладення примусових шлюбів:

– економічні, зокрема із метою отримання прибутку, набуття у власність земельних ділянок, нерухомого майна чи цінних рухомих речей в результаті укладення шлюбу одним із подружжя чи членами його сім'ї, а також нестача коштів та заробітку для забезпечення рівня життя сім'ї в межах базових соціальних стандартів та примушування до шлюбу одного із членів родини з метою зменшення кількості осіб, що перебувають на утриманні;

– етнічні – укладення шлюбу за відсутності згоди наречених чи одного із них не вважається порушенням, а є частиною релігійних канонів чи національних традицій країни походження жінки чи чоловіка;

– міграційні – набуття громадянства чи права постійного проживання в іншій країні за допомогою укладення шлюбу чи страх бути позбавленим громадянства, чи стати особою за відсутності громадянства у разі відмови від укладення примусового шлюбу;

– соціальні – захист репутації сім'ї, узаконення дошлюбних сексуальних стосунків, зґвалтувань за допомогою укладення шлюбу, а також стосунків, що суперечать моральним, культурним, етичним, релігійним цінностям певного суспільства;

– правові – низький рівень правової свідомості та обізнаності громадян у сфері прав людини, що не дозволяють особі повною мірою усвідомлювати умови укладення шлюбу та за якими критеріями шлюб слід визначати як примусовий;

– дискримінаційні – тиск родичів, однолітків та суспільства на особу щодо необхідності набуття нею статусу заміжньої жінки/одруженого чоловіка [31, с.264].

Виділені основні причини укладення примусових шлюбів дають змогу зробити висновок, що сексуальне насильство та економічне насильство можуть

також бути передумовами примушування до шлюбу та безпосередньо впливати на його добровільність.

Також можна виділити низку мотивів, через які вчиняється примушування до шлюбу.

1. Самоствердження. Мотиви самоствердження притаманні майже всім злочинцям, котрі вчиняють примушування до шлюбу. Потреба в самоствердженні – найважливіша потреба, що стимулює найширший спектр людської поведінки. Вона виявляється в прагненні людини утвердити себе на соціальному, соціально-психологічному й індивідуальному рівнях. Утвердження особи на соціальному рівні означає прагнення до здобуття соціального статусу, тобто до досягнення певного соціально-рольового становища, пов'язаного із визнанням особи в сфері професійної чи суспільної діяльності.

Утвердження на соціальному рівні звичайно пов'язане із завоюванням престижу й авторитету, успішною кар'єрою, забезпеченням матеріальними благами. Утвердження на соціально-психологічному рівні пов'язано із прагненням завоювати особистий статус, тобто домогтися визнання з боку особистісно-значимого найближчого оточення на груповому рівні – родини, референтної групи (друзів, приятелів, колег по роботі тощо). Проте це може бути група, із якою людина не контактує, але до якої прагне потрапити, стати її членом. У таких випадках кримінальне правопорушення виступає способом проникнення в подібну групу, досягнення визнання.

Ствердження особи на індивідуальному рівні (самоствердження) пов'язане із бажанням досягти високої самооцінки, підвищити самоповагу, рівень власної гідності. Досягається це шляхом здійснення таких вчинків, котрі, на думку особи, сприяють подоланню яких-небудь психологічних вад, слабкостей і в той же час демонструють сильні сторони особи. Найчастіше подібне самоствердження відбувається несвідомо. Недосягнення певного

соціального статусу, а тим більше його втрата означає для таких осіб життєву катастрофу.

З названих рівнів ствердження особи саме самоствердження, цілком ймовірно, має першорядне значення, стимулюючи жагу щодо визнання на соціальному й соціально-психологічному рівнях. Самостверджуючись, людина відчуває себе усе більше незалежною, розширює психологічні рамки свого буття, сама стає джерелом змін в навколишньому світі, роблячи його більш безпечним для себе. Це дає їй можливість виглядати в належному світлі чи в очах цінованої нею групи, чи в своїх власних очах. Самоствердження є провідним мотивом при примушуванні до шлюбу, адже, вчиняючи такий злочин, людина прагне не лише задовольнити статеву потребу, це не лише прояв приватновласницької психології, примітивного ставлення до іншої особи, не лише неповага до неї, до її честі й гідності, проте, насамперед, ствердження власної особи таким перекрученим і суспільно небезпечним способом.

Суб'єктивні причини примушування до шлюбу, пов'язані в першу чергу з особливостями самосприйняття злочинця, з його відчуттям, часто на підсвідомому рівні, власної неповноцінності як чоловіка (або жінки). Часто таке відчуття, переживання набуває жорстко фіксованого характеру, людина немов «приковується» до об'єкта, від якого залежить. Прагнення позбутися цієї залежності та самоствердитися в чоловічій ролі (інколи – в ролі привабливої жінки) може штовхнути таку особу на вчинення кримінального правопорушення.

2. Сексуальні мотиви. Вони можуть не бути провідними при примушуванні до вступу в статевий зв'язок, проте присутні майже в кожному випадку його вчинення. Сексуальні мотиви можуть містити в собі як бажання отримати сексуальну насолоду із конкретною особою, так і взагалі задовольнити свої статеві потреби.



3. Корисливі мотиви. Користь – один із найбільш поширених мотивів вчинення злочинів.

4. Помста. Помста виникає на ґрунті суперечливих, найчастіше неприязних відносин між людьми. В її основі лежить образа, невдоволення діями, вчинками іншої особи, наприклад відмова від добровільного шлюбу, пов'язане із ними прагнення одержати сатисфакцію за завдану образу. Помста як мотив кримінального правопорушення виражає собою прагнення одержати задоволення за заподіяне в минулому зло, за дії, що істотно зачіпають інтереси винної особи чи її близьких. Разом із тим причину помсти не можна зводити винятково до обставин об'єктивного характеру. Вона має своє суб'єктивне обґрунтування, безпосередньо пов'язана з індивідуально-психологічними особливостями особи, її ціннісними орієнтаціями й установками. Для виникнення мотиву помсти недостатньо наявності якихось дій іншої особи. Людина в будь-якій ситуації не діє за принципом «стимул-реакція». Для цього потрібно бути ще здатним до помсти.

5. Заміщення. Непоодинокими є випадки примушування до шлюбу із мотивів заміщення. Суть цих дій полягає в тому, що якщо первісна мета стає за якимись причинами недосяжною, то людина прагне замінити її іншою – доступною. Завдяки таким діям відбувається розрядка нервово-психічної напруги.

При примушуванні до шлюбу частіше за все людина керується не одним, а декількома мотивами, котрі діють в комплексі. За наявності декількох мотивів, узгоджених між собою, основний зміст і спрямованість поведінки визначаються домінуючим мотивом, а інші відіграють роль побічних, супроводжуючих основний мотив. При цьому слід зауважити, що рівнозначні за силою мотиви, що діють в протилежних напрямках, можуть призвести до взаємокомпенсування, змішування і, зрештою, до відмови від вчинення кримінального правопорушення.

## Висновки до розділу 2

Проведений кримінально-правовий аналіз складу кримінального правопорушення «примушування до шлюбу» дозволив зробити наступні узагальнення та висновки:

1. Об'єктом кримінального правопорушення «примушування до шлюбу» є воля, честь і гідність особи, зокрема в сімейних відносинах. Потерпілою від кримінального правопорушення може бути будь-яка особа, незалежно від статі та віку. Згідно зі ст. 37 Стамбульської конвенції, Сторони вживають необхідних законодавчих чи інших заходів для забезпечення того, щоб була криміналізована умисна поведінка, котра полягає: 1) в примушуванні дорослого чи дитини до вступу в шлюб; 2) в заманюванні дорослого чи дитини на територію Сторони чи держави іншої, ніж та, в якій він чи вона проживає, для примушування цього дорослого чи дитини до вступу в шлюб.

2. З об'єктивної сторони досліджуване кримінальне правопорушення характеризується діями в таких формах: примушування особи до вступу в шлюб; примушування особи до продовження примусово укладеного шлюбу; примушування особи до вступу в співжиття за відсутності укладання шлюбу; примушування особи до продовження такого співжиття; спонукання особи до переміщення на територію іншої держави, ніж та, в якій вона проживає, із метою вступу в шлюб чи співжиття за відсутності укладання шлюбу чи із метою продовження примусово укладеного шлюбу чи зазначеного співжиття.

3. Суб'єкт аналізованого кримінального правопорушення загальний, тобто ним є фізична осудна особа, яка досягла 16 років. Суб'єктом кримінального правопорушення може бути як чоловік, так і жінка.

4. З суб'єктивної сторони досліджуване кримінальне правопорушення може бути вчинено лише умисно. Суб'єктивна сторона кримінального правопорушення передбаченого ст. 151-2 КК України характеризується прямим умислом. Мотив і мета не є обов'язковими ознаками суб'єктивної сторони

примушування до шлюбу, проте суд має враховувати їх при призначенні покарання. При цьому мотив і мета вчинюваних дій на кваліфікацію не впливають.

5. Основними причинами укладення примусових шлюбів є економічні, етнічні, міграційні, соціальні, правові, дискримінаційні. При цьому, сексуальне насильство та економічне насильство можуть також бути передумовами примушування до шлюбу та безпосередньо впливати на його добровільність.

6. Мотивами, із яких вчиняється примушування до шлюбу можуть бути: самоствердження, сексуальні мотиви, корисливі мотиви, помста, заміщення. При примушуванні до шлюбу частіше за все людина керується не одним, а декількома мотивами, які діють в комплексі.

### **РОЗДІЛ 3**

## **ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРИМУШУВАННЯ ДО ШЛЮБУ**

### **3.1. Кваліфікуючі ознаки примушування до шлюбу**

Одним із засобів диференціації кримінальної відповідальності традиційно розглядаються кваліфікуючі ознаки.

Кваліфікація злочинів як поняття науки кримінального права, може вживатися в кількох значеннях – в залежності від особливостей змісту даного поняття та суб'єкта відповідальності. Ці значення мають умовний характер і можуть розглядатися як певні види кваліфікації злочинів.

Системно проблему змісту та взаємозв'язку ознак, що кваліфікують злочин, розглянув О.К. Марін. Він зазначив, що основна системоутворювальна ознака системи кваліфікуючих ознак – функція диференціації кримінальної відповідальності.

Диференціація відповідальності за допомогою кваліфікуючих ознак обумовлює їх наскрізну регламентацію в низці предметних інститутів Особливої частини. Кваліфікуючі ознаки – складний комплексний інститут кримінального права. Конкретні кваліфікуючі ознаки описані в межах статей, котрі регламентують відповідальність за окремі види злочинів в Особливій частині кримінального закону. Однак їх специфічність, відмінність від ознак основного складу та функціональна єдність (диференціація відповідальності) дають змогу виділити «сітку» цих ознак у всьому «полі» правового матеріалу. Отже, структуру окремих предметних інститутів пронизує вторинна структура

інституту кваліфікуючих ознак. Так здійснюється «подвоєння» структури правового матеріалу [33, с. 366].

Вимогами щодо кваліфікуючих ознак, на які слід орієнтуватися під час відбору обставин, які можуть набувати такого статусу, О.К. Марін вважає такі:

1) обставина, яка претендує на визнання в законі як кваліфікуючої, повинна істотно впливати на ступінь суспільної небезпеки діяння. Цей вплив має бути обов'язковим, тобто, можна із впевненістю констатувати підвищення чи зниження рівня суспільної небезпеки вчиненого порівняно зі ступенем суспільної небезпеки, що характерний для типового кримінального правопорушення певного виду, який відображається ознаками основного складу кримінального правопорушення; причому зміна ступеня суспільної небезпеки повинна бути значущою, істотною;

2) обставина, що претендує на включення до кваліфікуючих ознак, повинна бути порівняно поширеною (тобто не мати одиничного характеру), однак не може супроводжувати більшість злочинів певного виду. Ця вимога зрозуміла з того, що кваліфікуючі обставини набувають в законі статусу ознаки складу кримінального правопорушення і, відповідно, повинні бути наділеними визначеним ступенем абстрактності та відображати типове, відносно розповсюджене явище. З іншого боку, обставини, які вводяться в закон як кваліфікуючі, не можуть супроводжувати абсолютну більшість злочинів, бути «нормою» для них. Ознаки, які становлять «норму» для певного виду злочинів, повинні бути регламентовані в межах основного складу;

3) кваліфікуючими можуть бути визнані лише ті обставини, котрі характеризують вчинене чи одночасно кримінальне правопорушення та особу винного, іншими словами – обставини, які проявилися у вчиненому. Обставини, що входять до характеристики лише особи винного, включаючи її суспільну небезпеку та не проявляються в діянні, не повинні визнаватися кваліфікуючими [33, с. 367].

Отже, кваліфікуючі ознаки є засобом диференціації кримінальної відповідальності. Вони використовуються законодавцем, відколи він має намір посилити відповідальність порівняно з основним чи попереднім складом кримінального правопорушення, передбаченим в тій же статті КК. Використання кваліфікуючої ознаки має наслідком створення окремої кримінально-правової норми (частини статті) і відповідно визначення в законі нових (більш суворих) меж караності за діяння, вчинені за наявності цієї ознаки порівняно із тими, які передбачені за вчинення основного чи попереднього складу кримінального правопорушення. Тобто, іншими словами, кваліфікуючі ознаки підвищують межі потенційного покарання, а отже і відповідальності загалом.

Варто також зазначити, що поняття обставин, що обтяжують відповідальність і кваліфікуючих ознак науковці й практики часто ототожнюють. Це пов'язано з тим, що чимало статей Особливої частини КК мають більше, ніж дві частини. Адже лише за наявності двох частин в статті Особливої частини спрацьовує правило: частина перша – основний склад кримінального правопорушення, частина друга кваліфікований (з кваліфікуючими ознаками). Для інших частин статей Особливої частини КК використовують також поняття «особливо кваліфікований склад кримінального правопорушення» (склад кримінального правопорушення з особливо кваліфікуючими ознаками).

Особливості кримінально-правової кваліфікації кримінального правопорушення, передбаченого ст. 151-2 КК України, можуть бути визначені лише в рамках виконання завдань кримінально-правової кваліфікації як основної форми кримінально-правових відносин. Зокрема, кваліфікація діяння, як зазначають науковці, загалом є основною в процесі застосування кримінального закону, так як застосування кримінально-правових норм

зрештою зводиться до двох головних дій: кваліфікації посягання та призначення покарання [30].

У ході кримінально-правової кваліфікації правозастосовувач чи інший суб'єкт (якщо брати до уваги неофіційну кваліфікацію) може прийти до різних висновків щодо оцінки суспільно-небезпечних дій із точки зору їх протиправності та можливості заподіяння істотної шкоди правоохоронним об'єктам, а саме визнання їх: злочином; посяганням, яке не містить всіх ознак кримінального правопорушення; діянням, що вчинене за обставин, що усувають його злочинність; малозначним діянням.

Отже, кваліфікація кримінального правопорушення є логічним продовженням кримінально-правової кваліфікації лише за умови, що результатом останньої є визнання діяння (суспільно небезпечної поведінки) кримінально-протиправним.

При кримінально-правовій кваліфікації ми встановлюємо ознаку протиправності, тобто визначаємо: чи передбачене таке діяння в КК (визначаємо статтю, яка містить відповідну забороняючу кримінально-правову норму), а вже потім, здійснюючи кваліфікацію за певними етапами, встановлюємо відповідність ознак фактично вчиненого діяння всім ознакам кримінального правопорушення, передбачені статтею кримінального закону, що містить цю норму.

Кваліфікуючими ознаками кримінального правопорушення (ч.2 ст.151-2) є:

- 1) повторність;
- 2) попередня змова групи осіб;
- 3) вчинення кримінального правопорушення щодо особи, яка не досягла шлюбного віку згідно із законодавством, або
- 4) щодо двох чи більше осіб [30].

Поняття вчинення кримінального правопорушення за попередньою змовою групою осіб визначене в ст. 28 КК, а поняття повторності – в ст. 32 КК.

Під особою, яка не досягла шлюбного віку згідно із законодавством, слід розуміти особу, яка не досягла такого віку згідно із законодавством країни свого громадянства.

Примушування до шлюбу є формою насильства, що посягає на добровільність як конститутивну ознаку шлюбу та супроводжується порушенням цілого комплексу прав людини, зокрема права на освіту, особисту недоторканість, вільний вибір місця проживання. В сучасних умовах потребує перегляду класичний підхід, за яким примушування до шлюбу може стосуватись виключно осіб жіночої статі чи дівчат молодого віку та спостерігається лише в країнах, населення яких за моральними та релігійними засадами допускає укладення шлюбу з ініціативи родичів чи третіх осіб, а не виключно наречених.

Активні міграційні процеси сприяють розширенню географії держав, в яких фіксуються випадки укладення примусових шлюбів, що свідчить про глобальний характер проблеми примушування до шлюбу. Віковий та гендерний критерії не можуть бути основою для визначення шлюбу як примусового. Лише відсутність повної та вільної згоди на шлюб свідчить про його примусовий характер. У зв'язку з цим не кожний шлюб, зареєстрований з особою, вік якої менший 18 років, слід визначати як примусовий, адже визначальним в цьому разі має бути характер волевиявлення особи на укладення шлюбу, а не її вік.

Відповідно до Закону №2539-VIII від 6 вересня 2018 р. в новій редакції викладено ст.149 КК. Згідно з нею, починаючи з 6 жовтня 2018 р., злочином визнаються, зокрема, торгівля людьми, вербування, передача чи одержання людини, вчинені з метою її примусового одруження чи з метою виконання звичаїв, подібних до рабства (одним з яких є звичай, згідно з яким жінку видають заміж за відсутності права відмови з її боку, – відповідно до



Додаткової конвенції про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних щодо рабства), якщо способом цих діянь був примус [30].

Ці діяння підлягають відмежуванню від примушування особи до вступу в шлюб, передбаченого ст.151-2 КК. Таке відмежування слід робити, зокрема, за ознаками об'єктивної та суб'єктивної сторони: якщо винна людина лише свідомо примушує потерпілу особу до вступу в шлюб, то діяння кваліфікується за ст. 151-2 КК; якщо ж вона вербує потерпілу особу з метою її примусового одруження чи з метою виконання звичаїв, подібних до рабства, чи передає її з такою ж метою іншій особі (іншим особам), чи одержує її з такою ж метою від іншої особи (інших осіб), то діяння слід кваліфікувати за ст.149 КК [30].

Одночасна кваліфікація діяння за обома вказаними статтями виключається, виходячи з принципу *non bis in idem* (принцип недопустимості подвійного інкримінування), закріпленого в ст. 61 Конституції України.

Щодо шлюбів, укладених до 18-річного віку, чи так званих дитячих шлюбів, то вони на міжнародному рівні вважаються порушенням прав людини, так як є усталена позиція, що неповнолітні нездатні давати поінформовану згоду. Практика укладення дитячих шлюбів є досить поширеною в африканських та окремих азійських державах, й переважно з фінансових причин чи в силу культурних традицій та релігійних звичаїв. Як правило, згоди нареченої не питають, шлюб організовує її законний опікун (батько). Досить часто примусові шлюби супроводжуються викраденнями, попереднім зґвалтуванням нареченої.

Виникає запитання: чи є організований шлюб примусовим? Безперечно, не завжди, традиція організованих шлюбів є в багатьох культурах. Водночас організований шлюб буде примусовим у разі, якщо принаймні один із існуючого у перспективі подружжя укладає шлюб за відсутності вільної згоди.

Під «примушуванням» варто розуміти застосування фізичного насильства чи погрози його застосування до потерпілої особи чи її близької особи, чи

шантаж – погрозу знищити чи пошкодити майно потерпілого, чи викрасти потерпілого, чи позбавити його волі, чи розголосити відомості про потерпілого, котрі потерпілий бажає зберегти в таємниці, чи іншим чином обмежити права, свободи, чи законні інтереси потерпілого (чи його близької особи).

Під спонуканням до переміщення на територію іншої держави варто розуміти заманювання особи за кордон за допомогою вигаданої причини (наприклад, відвідування хворого родича) чи в інший спосіб. Криміналізація цієї форми діяння пов'язана з тим, що деяких жертв примусового шлюбу спочатку вивозять до іншої країни, де їх примушують одружитися з громадянином цієї країни.

Окремі форми примушування підлягають додатковій кваліфікації за іншими статтями КК України. Кримінальне правопорушення в перших чотирьох формах вважається закінченим із моменту застосування фізичної чи психічної сили, а в п'ятій формі – із моменту вчинення дій, які характеризують зазначене спонукання (шлюб не обов'язково має бути укладений). Суб'єкт кримінального правопорушення загальний. Зазвичай ним є особа, котра має сімейну владу над потерпілою особою (батько, дід, мати). А якщо брати цю ситуацію до уваги із суб'єктивної сторони, то кримінальне правопорушення може бути вчинене лише умисно.

При цьому мотив і мета вчинюваних дій на кваліфікацію не впливають. Кваліфікуючими ознаками кримінального правопорушення (ч. 2 ст. 151-2) є: – повторність; – попередня змова групи осіб; – вчинення кримінального правопорушення щодо особи, яка не досягла шлюбного віку згідно із законодавством. Активно реформуючи кримінально-правове поле у сфері охорони особистих прав людини на вільний вступ чи перебування в шлюбі, доцільність та актуальність ще має бути доведена часом, законодавець, на нашу думку, залишив поза своєю увагою більш важливий аспект реформування сімейного законодавства. Так, сьогодні в чинному законодавстві залишаються

радянські архаїзми у вигляді судового способу припинення (розірвання) шлюбу в разі відсутності згоди одного із подружжя чи наявності неповнолітніх дітей.

При цьому зазначені обставини змушують особу проти її волі тривалий час перебувати в шлюбних відносинах до вступу рішення суду в законну силу, а суди завантажені формальними справами. Викликає подив наявність в сучасному законодавстві положень, що надають суду право на збільшення строку розгляду справи про розлучення шляхом надання місячного терміну на примирення. При цьому альтернатив судовому рішення про розірвання шлюбу немає, тобто суд зобов'язаний та може винести лише одне рішення – розірвати шлюб. Крім цього, на рівні Постанови Пленуму Верховного Суду України існує ще один рудимент, що порушує права позивача, – це вимога особисто бути присутнім сторонам під час судового процесу та неможливість використання права на представництво.

При вирішенні питання про наявність в діях суб'єкта кримінального правопорушення, склад якого передбачений в диспозиції ст. 151-2 КК України, такої кваліфікуючої ознаки як повторність, можна виділити такі ознаки:

1. Кількісна ознака – вчинення особою (групою осіб) двох чи більше самостійних одиничних злочинів. Така позиція відповідає положенням ст. 32 КК України, а також знайшла своє відображення в п. 3 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність й рецидив злочинів та їх правові наслідки» від 04 червня 2010 року № 7. Із системного аналізу приписів ст. 151-2 КК України випливає, що так як простий вид кримінального правопорушення, склад якого передбачений в диспозиції ч. 1 ст. 151-2 КК України, може бути вчинений шляхом виконання однієї з альтернативних дій, також передбачена відповідальність «за ті самі дії, вчинені повторно», то вчинення будь-якої із них знов (ще раз) дає підставу кваліфікувати кримінальне правопорушення за ознакою повторності, тобто за ч. 2 ст. 151-2 КК України. При цьому попередній

та наступний злочини можуть бути вчиненні різними діями – не обов’язково однаковими діями, а будь-якими з тих, що вказані в диспозиції ч. 1 ст. 151-2 КК України, що містить основний вид кримінального правопорушення. Є всі підстави стверджувати, що повторність як кваліфікуючу ознаку примушування до укладення шлюбу можуть утворювати найрізноманітніші поєднання одиничних злочинів: як простих, так й ускладнених злочинів.

2. Кількісна ознака, – змістом якої є певні особливості самих злочинів, що утворюють повторність. Враховуючи специфіку конструювання ст. 151-2 КК України доходимо висновку, що кваліфікуюча ознака «ті самі дії, вчинені повторно» в межах статті має відношення до всіх дій, що передбачені в диспозиції ч. 1 ст. 152 КК України, тобто охоплює собою повторність тотожних злочинів, передбачених тією самою статтею Особливої частини КК України. Повторність однорідних злочинів нормами ст. 151-2 КК України не передбачена.

### **3.2. Особливості покарання за примушування до шлюбу: законодавство України та зарубіжних країн**

Після прийняття Конвенції Ради Європи запровадження інституту кримінальної відповідальності за примушування до шлюбу набуло широкого розповсюдження з-поміж країн Європи. Криміналізація цього діяння, так само як і в Україні, пов’язана з ратифікацією Конвенції Ради Європи 2011 р. Наприклад, Кримінальний кодекс (далі – КК) Франції визначає кримінально караним «факт примушування особи укласти шлюб чи укладення шлюбу за кордоном шляхом введення особи в оману задля підбурювання її до виїзду з

території Республіки, – карається трьома роками позбавлення волі та штрафом в розмірі 45 000 євро».

КК Сербії в ч. 1 ст. 187 визначає, що «той, хто силою чи погрозами змушує іншу особу укласти шлюб, – карається позбавленням волі на строк від трьох місяців до трьох років. Той, хто з метою вчинення злочину, зазначеного в ч. 1 ст. 187, має намір вивезти особу чи особисто виїхати за кордон, – карається позбавленням волі на строк, що не перевищує двох років». У КК Нідерландів відповідальність за примушування до шлюбу встановлена ст. 284: «... будь-яка особа, яка: 1) незаконно змушує іншу особу діяти чи утримуватися від певних дій, чи терпіти певні діяння через акт насильства, чи будь-яке інше діяння, чи загрози насильства, чи загрози будь-яким іншим діянням, спрямованим проти цього іншого чи проти інших осіб; 2) змушує іншу особу діяти чи утримуватися від певних дій, чи терпіти певні діяння через загрозу обмовляння, чи клевету – карається позбавленням волі, що не перевищує дев'яти місяців чи штрафом третьої категорії (до 8200 євро)».

Стаття 214 КК Чорногорії встановлює відповідальність не лише за примушування до шлюбу, а й за обман під час укладення шлюбу: «... кожний, хто укладає шлюб, приховуючи від іншої сторони факт, що робить шлюб недійсним, чи хто обманює чи вводить іншу сторону в оману щодо цього факту, – карається позбавленням волі від трьох місяців до трьох років. Той, хто примушує чи погрожує іншій особі укласти шлюб, – карається позбавленням волі на строк від шести місяців до п'яти років».

Разом із тим варто зазначити, що в кримінальному законодавстві деяких країн Європи раніше містилися статті, котрі передбачали можливість притягнення до відповідальності за примушування до шлюбу. Показовим в цьому плані є положення глави 25 «Злочини проти свободи» розділу 8 «Примус» КК Фінляндії, Відповідно до якого особу, «що незаконно насильством чи погрозою змушує іншу робити, терпіти чи не робити щось,

якщо більш суворе покарання не передбачено в інших законах», можна засудити за примус до штрафу чи позбавлення волі на строк не більше ніж два роки, яке є чинним із 1 вересня 1995 року.

Слід зазначити, що криміналізація в Україні примусових шлюбів шляхом доповнення Кримінального кодексу України статтею 151-2 «Примушування до шлюбу» неоднозначно сприйнята в українському суспільстві. Визнання примушування до шлюбу злочином спрямоване на адаптацію норм вітчизняного права до міжнародних базових стандартів захисту прав людини та недопущення дискримінації в сфері шлюбно-сімейних відносин. Водночас, в Єдиному державному реєстрі судових рішень відсутні як кримінальні справи щодо примушування до шлюбу, так й справи про визнання недійсним шлюбу, укладеного в результаті насильства, чи про стягнення шкоди, завданої примусовим шлюбом.

Правові норми щодо кримінальної відповідальності за примушування до шлюбу містяться також в окремих країнах, населення яких сповідує іслам. 5 лютого 2020 року до 2,5 років умовно було засуджено жителя Киргизстану за те, що він силоміць видав заміж свою 16-річну дочку за статтею 178 Кримінального кодексу Киргизстану, що передбачає відповідальність за порушення законодавства про шлюбний вік під час проведення релігійних обрядів, а саме шлюбної церемонії за ісламською традицією ніках. Під час судового розгляду батько дівчини пояснив свої діяння тим, що не знав про те, що проведення релігійного шлюбного обряду щодо особи, котра не досягла повноліття, за згодою її батьків є злочином. Наведені приклади судових рішень свідчать, що норми про притягнення до кримінальної відповідальності за примушування до шлюбу в багатьох країнах не є декларативними, а мають практичне застосування. Відсутність в Україні судових справ щодо примушування до шлюбу не означає те, що добровільність шлюбів в Україні

завжди дотримується та законодавчі механізми захисту від примусових шлюбів не потрібні.

У пункті 51 Національного плану дій з виконання рекомендацій, викладених в заключних зауваженнях Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок, стосовно восьмої періодичної доповіді України про виконання Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок на період до 2021 року, на Міністерство юстиції України та Міністерство соціальної політики України покладено обов'язок впровадження суворого застосування мінімального шлюбного віку на рівні 18 років. Основними рекомендованими заходами є: проведення моніторингу дотримання мінімального шлюбного віку, посилення інформування про шкідливість ранніх шлюбів та співпраці закладів освіти у сфері запобігання укладенню таких шлюбів. При цьому всі рекомендації стосуються ромських національних меншин та дівчат із вразливих груп.

Наведені фактори стають підґрунтям для пропозицій щодо декриміналізації примушування до шлюбу в Україні. Така позиція є досить радикальною та може бути сприйнята світовою спільнотою як крок назад в розвитку українського законодавства в сфері попередження та захисту від примусових шлюбів. Також слід враховувати те, що лише наявності в законодавстві норми про відповідальність за примусовий шлюб не досить, адже основне завдання держави – забезпечити її ефективне застосування на практиці. Наприклад, у 2016 році в Швеції вперше було засуджено до 4 років ув'язнення чоловіка за те, що він вивіз в іншу країну свою дочку та примусив її укласти шлюб із незнайомим їй чоловіком.

31 січня 2020 року суд Корони м. Бірмінгем (Велика Британія) визнав винним 55-річного чоловіка та його 43-річну дружину в примушуванні до шлюбу їхньої 18-річної племінниці із громадянином Пакистану. Судом було встановлено, що чоловік протягом тривалого часу жорстоко поведився із

племінницею, принижував її, а укласти шлюб змушував під прицілом мисливської рушниці. Чоловіку призначили покарання у вигляді семи років позбавлення волі, а дружині – один рік із відстрочкою виконання на 2 роки.

6 грудня 2017 року прийнятий Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами». Цим Законом розділ III Особливої частини КК України доповнений ст. 151-2 «Примушування до шлюбу».

Україна криміналізувала таке діяння як примусовий шлюб із січня 2019 року, відколи набули чинності зміни, прийняті законом ще 6 грудня 2017 р. Зокрема, в ККУ передбачена стаття 151-2 «Примушування до шлюбу», і відповідальність за порушення цієї статті зводиться до арешту на строк до шести місяців чи обмеження волі на строк до трьох років, чи позбавлення волі на той самий строк.

Якщо ж примушування до шлюбу вчинено повторно чи за попередньою змовою групою осіб, чи щодо особи, яка не досягла шлюбного віку відповідно до законодавства, чи щодо двох чи більше осіб, передбачене покарання у вигляді обмеження волі на строк до п'яти років чи позбавленням волі на той самий строк.

Після вступу даної статті в дію виникли системні зв'язки із деякими іншими наявними в КК України нормами. Так, зазначена норма в частині примушування особи до вступу в шлюб чи спонукання з цією метою особи до переміщення на територію іншої держави, ніж та, в якій вона проживає, конкурує з ч. 1 ст. 149 «Торгівля людьми» в частині вербування чи переміщення людини, вчинених з метою експлуатації.

Під експлуатацією людини, відповідно до примітки 1 щодо ст. 149 КК України, слід розуміти, в тому числі, примусове одруження. Тобто, вербування



чи переміщення людини, вчинені з метою примусового одруження, із використанням передбачених в диспозиції ч. 1 ст. 149 способів (зокрема, примусу, викрадення, обману, шантажу, матеріальної чи іншої залежності потерпілого, його уразливого стану чи підкупу третьої особи, котра контролює потерпілого, для отримання згоди на його експлуатацію) тягнуть за собою кримінальну відповідальність за відповідною частиною ст. 149 КК України.

Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України дає наступне пояснення термінів «вербування» та «переміщення»:

- під вербуванням людини слід розуміти досягнення домовленості шляхом безпосереднього наймання, тобто запрошування й набору добровольців ніби для участі в певній діяльності;

- переміщення людини — це зміна її місця перебування шляхом перевезення та іншого переміщення її як через державний кордон України, так і в межах території України.

Після вступу даної статті в дію виникли системні зв'язки з іншими нормами, що закріплені в КК. Стаття 151-2 КК України в певній частині передбачає кримінальну відповідальність за аналогічні по своїй суті діяння, зокрема, за примушування особи до вступу в шлюб, чи спонукання з цією метою особи до переміщення на територію іншої держави, ніж та, в якій вона проживає [38, с.59].

Відповідно, кримінальна відповідальність за аналогічні діяння передбачена в двох статтях КК України. Це зумовлює необхідність встановити вид співвідношення між нормами аналізованих статей. Ст. 151-2 КК України передбачає різновиди вербування чи переміщення людини з метою експлуатації, тобто діянь, передбачених ч. 1 ст. 149 КК України. Відповідно, норма ч. 1 ст. 151-2 КК України є відносно спеціальною щодо норми ч. 1 ст. 149 КК України.

Порівняння санкцій зазначених норм дає змогу зробити висновок про суттєве пом'якшення кримінальної відповідальності в ст. 151-2 КК України, тобто в частині аналізованих суспільно небезпечних діянь має місце конкуренція загальної та спеціальної, котра передбачає привілейований склад кримінального правопорушення, норм.

На нашу думку, позитивним є не лише криміналізація примушування до вступу в шлюб, проте і примусу щодо перебування в такому шлюбі чи в фактичному співжитті, а також наявність такої кваліфікуючої ознаки як вчинення цих дій щодо особи до 18 років чи більше як щодо однієї особи. Чітко прослідковується при конструюванні законодавчої норми і дія принципу рівності, так як потерпілою є особа, незалежно від статі, а також урівняно як примус до вступу в шлюб, так і примус до фактичного союзу (співжиття).

В той же час, Відповідно до ст. 38 СК України, підставами недійсності шлюбу є порушення вимог, установлених ст.ст. 22, 24–26 СК України, тобто укладення шлюбу з порушенням вимог закону щодо: шлюбного віку (ст. 22), добровільної згоди на вступ в нього, реєстрації з особою, визнаною недієздатною, чи з особою, яка з інших причин не усвідомлювала значення своїх дій та/чи не могла керувати ними (ст. 24), додержання принципу одношлюбності (ст. 25), осіб, які не можуть перебувати в шлюбі між собою (ст. 26). Слід зазначити, що вказана стаття не передбачає як одну із підстав визнання шлюбу недійсним приховання одним із подружжя тяжкої хвороби, а також хвороби, небезпечної для другого з них, їхніх нащадків, хоч таку підставу передбачає ч. 5 ст. 30 СК України.

Глава 5 (ст.ст. 38–47) СК України регламентує питання щодо недійсності шлюбу, яким визнається шлюб, укладений за відсутності хоча б однієї з передбачених у законі умов для його укладення чи за наявності хоча б однієї з перешкод для його укладення, що закріплюється в СК України. Таким чином, недійсність шлюбу пов'язується з порушенням умов укладення шлюбу і не

породжує прав і обов'язків подружжя. Визнання шлюбу недійсним означає припинення звичайних правових взаємовідносин, які закон допускає лише для дійсного шлюбу. Характер взаємовідносин між сторонами за таким шлюбом в принципі не має ніякого значення. Глибока прив'язаність подружжя один до одного не перешкоджає задоволенню позову про визнання шлюбу недійсним. Дійсним шлюб вважається, якщо він зареєстрований в державних органах РАЦС, укладений на підставі досягнення особами, котрі добровільно дають згоду на шлюб, шлюбного віку (ст. 37 СК України) [51].

Законодавець звертає увагу на те, що шлюб уважатиметься дійсним в разі відсутності заборон до шлюбу, що закріплені в ч.ч. 1, 2, 3 ст. 39 СК України, і такий шлюб існуватиме до моменту визнання його недійсним. Закон установлює презумпцію дійсності шлюбу, при реєстрації якого порушено заборони (ст.ст. 40, 41 СК України). Дійсність шлюбу означає, що зареєстрований у відділі РАЦС шлюб зумовив належні юридичні наслідки, тобто виникли права й обов'язки подружжя, встановлено сімейно-правовий зв'язок цих осіб як членів шлюбно-сімейних правовідносин. Недійсність шлюбу розглядається у вигляді дефектності шлюбу, що є наслідком порушення в момент реєстрації шлюбу законодавчих вимог щодо осіб, які його уклали, виявили свою волю, що в подальшому призводить до анулювання шлюбних правовідносин.

У сімейному законодавстві України виділяються три категорії визначення шлюбу недійсним, щодо яких законодавець вважає належними: абсолютно недійсні шлюби, недійсні шлюби за рішенням суду та шлюби, які за рішенням суду можуть бути визнані недійсними. Деякі науковці поділяють недійсні шлюби за аналогією з недійсністю правочинів на безумовно й умовно оспорювані та нікчемні.

Глава 5 СК України містить вичерпний перелік обставин, що є підставами для визнання шлюбу недійсним, до яких належать: порушення умов укладення

шлюбу (ст.ст. 22, 24–26 СК України); наявність при реєстрації шлюбу обставин, що перешкоджають його реєстрації; реєстрація фіктивного шлюбу. У залежності від того, які вимоги закону були порушені при реєстрації шлюбу, останні поділяються на: абсолютно недійсні (ст. 39 СК України); шлюби, котрі визнаються недійсними за рішенням суду (ст. 40 СК України); котрі можуть бути недійсними за рішенням суду (ст. 41 СК України). Припинення шлюбу принципово відрізняється від визнання шлюбу недійсним, що обумовлено таким [51]:

1. Припинення шлюбу відрізняється від визнання останнього недійсним тим, що воно спрямовано на майбутнє, тоді як визнання шлюбу недійсним має зворотну силу і припиняє правові наслідки шлюбу з моменту його укладення. Інакше кажучи, у разі припинення шлюбу взаємні права й обов'язки подружжя припиняються з моменту припинення шлюбу, тобто на майбутнє. А при визнанні шлюбу недійсним припиняються права й обов'язки подружжя з моменту укладення шлюбу, тобто вказане рішення спрямовано на минуле.

2. Правові наслідки, що настають у разі припинення шлюбу, суттєво відрізняються від правових наслідків визнання шлюбу недійсним. Головна відмінність полягає в тому, що в недійсному шлюбі в подружжя не виникає взаємних особистих чи майнових прав і обов'язків. Набуте подружжям в такому шлюбі майно не може розподілятися між ними як спільне майно подружжя при розірванні шлюбу, так як це не вважатиметься їхньою спільною сумісною власністю, а підлягає розподілу за загальними правилами не СК України, а Цивільного Кодексу України про витребування майна з чужого незаконного володіння, стягнення безпідставного збагачення, двосторонньої реституції внаслідок визнання правочинів недійсними тощо.

Перебування в недійсному шлюбі є правопорушенням, що триває, тому визнання шлюбу недійсним є санкцією за протиправну поведінку. В тих випадках, відколи обидва з подружжя чи один із них діяли винно, це може бути

захід відповідальності, а в разі відсутності вини осіб, котрі зареєстрували недійсний шлюб, – захід захисту (ст. 38 СК України).

Як впливає зі змісту ст. 46 СК України, закон поряд із загальними (ст. 45 СК України) встановлює також спеціальні правові наслідки недійсності шлюбу, які застосовуються до особи, яка не знала і не могла знати про наявність перешкод для укладення шлюбу. Отже, ст. 46 СК України передбачає винятки із загального правила про правові наслідки недійсності шлюбу, які стосуються добросовісного чоловіка чи дружини.

3. Якщо подружжя уклали шлюбний договір, то після визнання шлюбу недійсним він буде вважатися нікчемним із моменту його укладення. Для подружжя це буде означати, що їхній договір (шлюбний) не мав жодних юридичних наслідків. Якщо за умовами договору подружжя одержали один від одного будь-яке майно, вони зобов'язані будуть повернути отримане, а якщо зробити це неможливо, то вартість отриманого підлягає відшкодуванню в грошовому еквіваленті. У разі припинення шлюбу шлюбний договір, навпаки, продовжує діяти.

4. У разі припинення шлюбу в судовому порядку (розірвання шлюбу), суд вживає відповідних заходів щодо примирення подружжя, тоді як при визнанні шлюбу недійсним такий захід узагалі не використовується.

5. Визнання шлюбу недійсним вважається таким із моменту набрання рішенням суду про визнання шлюбу недійсним чинності, тоді як припинення шлюбу може вважатися таким як із цього моменту (наприклад, у разі прийняття судом рішення про розірвання шлюбу, про оголошення фізичної особи померлою), так з іншого моменту (наприклад, дати смерті фізичної особи, дати реєстрації припинення шлюбу в державному органі РАЦС).

Попри те, що такі правові категорії, як «припинення шлюбу» та «визнання шлюбу недійсним», принципово відрізняються одна від одної, все ж таки можна простежити і деякі схожі моменти, зокрема:

1. В обох випадках кожен має право повернути своє дошлюбне прізвище.
2. Кожен може укласти новий шлюб.

3. У деяких випадках, у разі визнання шлюбу, недійсним можуть наставати такі самі правові наслідки, як і в разі припинення шлюбу. Наприклад, укладення шлюбу з будь-якою особою; правові наслідки, що настають для добросовісного подружжя (ст. 46 СК України).

4. Діти, народжені в шлюбі, який в подальшому був визнаний недійсним, чи в шлюбі, який був припинений у встановленому законом порядку, мають такі самі права, а батьки – обов'язки (ст. 141 СК України).

Крім того, чинне сімейне законодавство України окремо виділяє таку правову категорію, як «визнання шлюбу неукладеним» (ст. 48 СК України). До неукладених шлюбів належать шлюби, які зареєстровані з порушенням процедури реєстрації шлюбу, тобто в разі реєстрації шлюбу за відсутності нареченої чи нареченого [51].

Отже, для визнання шлюбу недійсним суттєвим є відсутність фактичного складу позитивних умов його укладення чи наявність хоча б однієї з негативних умов, в т.ч. відсутності добровільної згоди на шлюб, а для визнання шлюбу неукладеним суттєвим є порушення самої процедури реєстрації шлюбу, тобто його реєстрація за відсутності нареченої чи нареченого.

Присутність обох наречених при реєстрації шлюбу дає можливість зайвий раз переконатися в прагненні останніх укласти шлюб і добровільності такого рішення. Крім того, закон установлює імперативну норму, відповідно до якої присутність нареченої та нареченого в момент реєстрації їхнього шлюбу є обов'язковою (ст. 34 СК України). Тому порушення цієї норми, а саме реєстрація шлюбу за відсутності одного з наречених, присутність іншої людини як нареченого/нареченої, реєстрація за підробленими документами, за довіреністю тощо, не може свідчити про те, що шлюб укладений, а тому він не може бути визнаний дійсним. Якщо ж реєстрація такого шлюбу відбулася, це не

свідчить про виникнення між нареченими прав і обов'язків подружжя, так як такого шлюбу юридично не існує. Необхідно зазначити, що ст. 48 СК України має імперативний характер і не підлягає розширеному тлумаченню.

Проте СК України окремо не регламентує випадків, відколи реєстрацію чи оформлення шлюбу здійснила не уповноважена на це людина чи орган. За таких обставин було б доцільно такий шлюб також визнавати недійсним. Однак визнання шлюбу неукладеним не може відбутися за відсутності ініціативи заінтересованих суб'єктів, перелік яких наведений в СК України, які мають вчинити передбачені законом діяння для того, щоб уповноважені особи визнали шлюб неукладеним. У зазначених вище випадках за заявою заінтересованої особи запис про шлюб в державному органі реєстрації актів цивільного стану анулюється за рішенням суду. Неукладений шлюб не породжує ніяких прав і за жодних обставин не може бути визнаний дійсним, у зв'язку з чим при неукладеному шлюбі презумпції батьківства чоловіка матері не існує.

Аналізуючи літературу та сімейне законодавство України, щодо абсолютно недійсного шлюбу правники вважають належним шлюб, котрий був укладений з порушенням вимог закону і вимагає судового рішення щодо визнання шлюбу недійсним [41, с.177]. За положеннями ст. 39 СК України визначається, що недійсність шлюбу визнається у разі, якщо такий шлюб був зареєстрований з особою, котра перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі, між особами – родичами прямої лінії споріднення, між рідними сестрою і братом, з особою, визнаною недієздатною. Зазначений перелік обставин визнання шлюбу недійсним є вичерпним. При вирішенні питання щодо визнання недійсності шлюбу в суді останній визнає такий шлюб недійсним у разі доведення, що укладення такого шлюбу було здійснено з порушенням принципу добровільності, за відсутності наміру створення сім'ї, а також за відсутності наміру набути прав і обов'язків подружжя (безумовно оспорюваний шлюб) [51].

За рішенням суду шлюб визнається недійсним, якщо: він був укладений та зареєстрований за відсутності згоди чоловіка чи жінки; є фіктивним; був зареєстрований з особами, які не досягли шлюбного віку; його заборонили родичі; шлюб був укладений між усиновлювачем та всиновленою особою; тощо. Добровільна згода в момент реєстрації шлюбу визначається волевиявленням осіб, в порядку подання заяви, усного підтвердження згоди та підпису в книзі реєстрації шлюбів. Зовнішнє волевиявлення не завжди відповідає справжньому бажанню осіб, що може бути пов'язано з впливом на особу з боку інших осіб (погроза насильством, результат психічного чи фізичного впливу тощо), з обманом чи помилкою, а також якщо людина ще не може здійснювати юридичні дії (перебування особи в стані, що унеможливорює вчинення дій, що мають правові наслідки (психічний розлад, алкогольне, наркотичне чи токсичне сп'яніння тощо)).

У справах зазначеної категорії суд може призначати судово-психіатричну чи судово-психологічну експертизу з метою з'ясувати особливості психічних процесів в стані особи, які дали б підстави для об'єктивного висновку про її нездатність усвідомлювати власні діяння та/чи керувати власною поведінкою в момент укладення шлюбу. Якщо суд констатує, що в момент реєстрації шлюбу людина перебувала в зазначеному стані, то він обов'язково визнає такий шлюб недійсним.

Законодавчий імператив «шлюб визнається недійсним» означає, що в разі доведення відповідної обставини (відсутності вільної згоди на шлюб чи небажання створити сім'ю) суд не має альтернативи. За вимогою позивача він змушений буде визнати шлюб недійсним. Проте закон передбачає і можливість «санації» таких шлюбів. Згідно з ч. 3 ст. 40 Сімейного кодексу України, шлюб не може бути визнаний недійсним, якщо на момент розгляду справи судом відпали обставини, що засвідчували відсутність згоди особи на шлюб чи її небажання створити сім'ю.



Активно реформуючи кримінально-правове поле у сфері охорони особистих прав людини на вільний вступ чи перебування в шлюбі, доцільність та актуальність ще має бути доведена часом, законодавець, на нашу думку, залишив поза своєю увагою більш важливий аспект реформування сімейного законодавства. Так, сьогодні в чинному законодавстві залишаються радянські архаїзми у вигляді судового способу припинення (розірвання) шлюбу в разі відсутності згоди одного із подружжя чи наявності неповнолітніх дітей.

При цьому зазначені обставини змушують особу проти її волі тривалий час перебувати в шлюбних відносинах до вступу рішення суду в законну силу, а суди завантажені формальними справами. Викликає подив наявність в сучасному законодавстві положень, що надають суду право на збільшення строку розгляду справи про розлучення шляхом надання місячного терміну на примирення. При цьому альтернатив судовому рішення про розірвання шлюбу немає, тобто суд зобов'язаний і може винести лише одне рішення – розірвати шлюб.

Крім цього, на рівні Постанови Пленуму Верховного Суду України існує ще один рудимент, що порушує права позивача, – це вимога особисто бути присутнім сторонам під час судового процесу та неможливість використання права на представництво.

В Україні відсутня статистика примусових шлюбів, водночас представники громадських організацій та ряд дослідників вказують на поширення такого явища з-поміж ромського населення. Доволі часто роми укладають шлюби неофіційно через ранній вік чи відсутність паспортів, і не лише через примус, проте і фінансові труднощі, що зумовлює подальші негативні наслідки, – дівчата покидають школу і не мають навіть середньої освіти, є досить неосвіченими, потерпають від насильства в сім'ї.

У судовій практиці України рішення про визнання шлюбу недійсним переважно ґрунтуються на підставі їх фіктивності (рішення Приморського

районного суду м. Одеси від 1 червня 2018 р., рішення Богородчанського районного суду Івано-Франківської області від 16 листопада 2016 р., рішення Калінінського районного суду міста Донецька від 11 липня 2011 р. та інші) [54].

Щодо визнання шлюбів недійсними через відсутність вільної та усвідомленої згоди у зв'язку з хворобою, судова практика відрізняється. Наприклад, у рішенні Устинівського районного суду Кіровоградської області від 25 лютого 2014 р. було відмовлено в задоволенні позову про визнання шлюбу недійсним на підставі відсутності вільної згоди. Позивач обґрунтував, що через тяжку хворобу була відсутня усвідомлена згода. Так, із 26 червня 2013 року до 15 липня 2013 року чоловік перебував на стаціонарному лікуванні у відділенні інтенсивної терапії Устинівської ЦРЛі з діагнозом: «Гіпертонічна хвороба III: гостре порушення мозкового кровообігу по ішемічному типу (26.06.2013 р.) в басейні каротин справа, лівобічний геміпарез, гострий період, тяжкий перебіг». Шлюб був укладений в лікарні 8 липня 2013 р., на підставі показів свідків судом була встановлена добровільна згода [54].

Рішенням Апеляційного суду Полтавської області від 2 жовтня 2014 р. було скасовано рішення суду першої інстанції і констатовано, що наявність в одного з подружжя тяжкої хвороби (пухлина мозку) I ступеня, не виключає можливості усвідомлення ним значення своїх дій в момент укладення шлюбу. Так само не було надано доказів, котрі б підтверджували зловживання особою алкогольними напоями, перебування на обліку в наркологічному диспансері чи лікування із цього приводу [54].

Проведений аналіз української судової практики дає змогу зробити висновок, що, як правило, суди відмовляють в задоволенні позовів про визнання шлюбу недійсним лише на підставі психічних розладів, якщо особу не було визнано недієздатною (наприклад, рішення Олександрійського міськрайонного суду Кіровоградської області від 12 жовтня 2012 р.).

Щодо зарубіжної судової практики, можна навести приклад справи «Buckland v Buckland» (1967) [65], в якій суд вказав, що при вирішенні, чи є шлюб примусовим, слід враховувати наступне:

- 1) людина повинна достатньо боятися усунути джерело страху (тиску);
- 2) страх має бути розумним в світлі обставин;
- 3) страх виникає внаслідок зовнішніх обставин, за які сторона не відповідає сама.

### **Висновки до розділу 3**

Дослідження особливостей кримінальної відповідальності, здійснене в третьому розділі випускної кваліфікаційної роботи надає можливість зробити наступні узагальнення та висновки:

1. Кваліфікуючі ознаки кримінального правопорушення є засобом диференціації кримінальної відповідальності. Тобто, іншими словами, кваліфікуючі ознаки підвищують межі потенційного покарання, а отже і відповідальності загалом.

2. Кваліфікуючими ознаками кримінального правопорушення (ст.151-2) є: 1) повторність; 2) попередня змова групи осіб; 3) вчинення кримінального правопорушення щодо особи, яка не досягла шлюбного віку згідно із законодавством, чи 4) щодо двох чи більше осіб. Поняття вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб визначене в ст. 28 КК, а поняття повторності – в ст. 32 КК.

3. Відповідно до Закону №2539-VIII від 6 вересня 2018 р. в новій редакції викладено ст.149 КК. Згідно з нею, починаючи з 6 жовтня 2018 р., злочином визнаються, зокрема, торгівля людьми, вербування, передача чи одержання людини, вчинені із метою її примусового одруження чи із метою виконання звичаїв, подібних до рабства (одним із яких є звичай, згідно з яким жінку видають заміж за відсутності права відмови з її боку, – відповідно до

Додаткової конвенції про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства), якщо способом цих діянь був примус - діяння підлягають відмежуванню від примушування особи до вступу в шлюб, передбаченого ст.151-2 КК. Таке відмежування слід робити, зокрема, за ознаками об'єктивної і суб'єктивної сторони.

4. Стаття 151-2 КК України «Примушування до шлюбу» передбачає покарання у вигляді арешту на строк до шести місяців чи обмеження волі на строк до трьох років, чи позбавлення волі на той самий строк. Якщо ж примушування до шлюбу вчинено повторно чи за попередньою змовою групою осіб, чи щодо особи, яка не досягла шлюбного віку згідно із законодавством, чи щодо двох чи більше осіб, передбачене покарання у вигляді обмеження волі на строк до п'яти років чи позбавленням волі на той самий строк.

## ВИСНОВКИ

На підставі здійсненого в роботі дослідження доцільно зробити наступні узагальнення та висновки:

1. Примушування до шлюбу є формою насильства, що посягає на добровільність як конститутивну ознаку шлюбу та характеризується порушенням сукупності прав людини, зокрема права на особисту недоторканість, освіту, вільний вибір місця проживання. Визначальною умовою дійсності шлюбу є добровільність, що означає вільну, інформовану й усвідомлену згоду на шлюб як жінки, так і чоловіка. Вільна згода чоловіка та жінки під час вступу в шлюб передбачена ст. 51 Конституції України та ст. 24 Сімейного кодексу України.

2. У листопаді 2011 року Україна підписала Конвенцію Ради Європи Про боротьбу з насильством щодо жінок та домашнім насильством (Стамбульська конвенція) - документ, котрий зобов'язує уряди, що підписали його країн вжити конкретних заходів для боротьби з усіма формами насильства стосовно жінок.

3. Варто взяти до уваги, що не кожний шлюб, зареєстрований із особою, вік якої менший 18 років, слід визнавати як примусовий, адже пріоритетним в цьому випадку має бути характер волевиявлення особи на укладення шлюбу, а не досягнення певного віку. Задля покращення правового регулювання у сфері примушування до шлюбу в Україні необхідно уточнити дефініцію «примусовий шлюб».

4. Добровільність шлюбу є триваючою умовою, тобто має вирішальне значення не лише під час укладення шлюбу, проте і протягом усього періоду його дії. Адже жоден із подружжя не може бути примушений до продовження шлюбу, на гарантування цього і передбачено право розірвати шлюб.

5. Для запобігання умисному схиленні до укладення шлюбу в іноземних державах вживаються різні заходи: визнання таких дій злочином (Бельгія, Норвегія, Україна); криміналізація діянь, пов'язаних із примусовими шлюбами (Австралія, Данія, Німеччина); підвищення мінімального віку для вступу в шлюб (Габон, Великобританія, Індонезія, Норвегія, Швеція, Франція); посилення на законодавчому рівні імміграційної політики (Данія) тощо.

6. Сімейне законодавство України, як гарантію добровільності шлюбу, передбачає правові наслідки порушення вказаної фундаментальної засади. Зокрема, реєстрація шлюбу з особою, яка визнана недієздатною, а також із особою, яка з інших причин не усвідомлювала значення своїх дій і (або) не могла керувати ними, має наслідком визнання такого шлюбу недійсним. Крім того, згідно зі ст. 39 СК України, шлюб із недієздатною особою є нікчемним і може бути анульованим органом державної реєстрації актів цивільного стану. У випадку відсутності вільної згоди (коли людина в момент реєстрації шлюбу страждала на тяжкий психічний розлад, була в стані алкогольного, наркотичного чи токсичного сп'яніння, і в результаті не усвідомлювала в повній мірі значення своїх дій і не могла ними керувати, чи якщо шлюб було укладено внаслідок насильства) шлюб визнається недійсним за рішенням суду, тобто, такі шлюби є оспорюваними.

7. З об'єктивної сторони кримінальне правопорушення характеризується діями в таких формах: примушування особи до вступу в шлюб; примушування особи до продовження примусово укладеного шлюбу; примушування особи до вступу в співжиття за відсутності укладання шлюбу; примушування особи до продовження такого співжиття; спонукання особи до переміщення на територію іншої держави, ніж та, в якій вона проживає, з метою вступу в шлюб чи співжиття за відсутності укладання шлюбу, чи з метою продовження примусово укладеного шлюбу, чи зазначеного співжиття.

8. Суб'єкт аналізованого злочину загальний, тобто ним є фізична осудна особа, яка досягла 16 років. Суб'єктом злочину може бути як чоловік, так і жінка. Із суб'єктивної сторони кримінальне правопорушення може бути вчинене лише умисно. Суб'єктивна сторона злочину передбаченого ст. 151-2 КК України характеризується прямим умислом. Мотив і мета не є обов'язковими ознаками суб'єктивної сторони примушування до шлюбу, проте суд має враховувати їх при призначенні покарання. При цьому мотив і мета вчинюваних дій на кваліфікацію не впливають. Основними причинами укладення примусових шлюбів є економічні, етнічні, міграційні, соціальні, правові, дискримінаційні. При цьому, сексуальне насильство та економічне насильство можуть також бути передумовами примушування до шлюбу та безпосередньо впливати на його добровільність. Мотивами, з яких вчиняється примушування до шлюбу можуть бути: самоствердження, сексуальні мотиви, корисливі мотиви, помста, заміщення. При примушуванні до шлюбу частіше за все людина керується не одним, а декількома мотивами, які діють в комплексі.

9. Під особою злочинця, який вчинив примушування до шлюбу, доцільно розуміти сукупність соціально-демографічних, морально-психологічних, соціально-рольових та кримінально-правових якостей, що в поєднанні з певними умовами та обставинами характеризують особу, винну у вчиненні примушування до шлюбу.

10. Кваліфікуючими ознаками злочину «примушування до шлюбу» (ч.1 ст.151-2 ККУ ) є: повторність; попередня змова групи осіб; вчинення злочину щодо особи, яка не досягла шлюбного віку згідно із законодавством, або щодо двох чи більше осіб. У ст.151-2 ККУ передбачена відповідальність за примушування до шлюбу, що зводиться до арешту на строк до шести місяців чи обмеження волі на строк до трьох років, чи позбавлення волі на той самий строк. Якщо ж примушування до шлюбу вчинено повторно чи за попередньою змовою групою осіб, чи щодо особи, яка не досягла шлюбного віку згідно із

законодавством, чи щодо двох чи більше осіб, передбачене покарання у вигляді обмеження волі на строк до п'яти років чи позбавленням волі на той самий строк.

11. Разом із тим, на підставі аналізу нормативних положень, слід усунути звужене розуміння в Сімейному кодексі України лише фізичного та психічного насильства як підстав укладення примусових шлюбів. Економічне та сексуальне насильство також можуть бути причиною примусових шлюбів, тому в частині 1 статті 40 СК України доцільно застосовувати загальний термін «насильство», а не визначати форму, в якій це насильство може бути здійснено. Зокрема, з метою приведення у відповідність положень Сімейного кодексу України щодо закріпленого в законодавстві тлумачення поняття «насильство» та його форм слід внести зміни до частини 1 статті 40 СК України та викласти її у такій редакції: «Згода особи на укладення шлюбу не вважається вільною, якщо шлюб було зареєстровано в результаті насильства».

12. Крім того, враховуючи міжнародний досвід боротьби з примушуванням до шлюбу, раціональним механізмом припинення порушень в даній галузі є отримання потерпілою особою обмежувального припису. З метою імплементації міжнародної практики в національне законодавство потрібно розширити перелік заявників у справах про видачу обмежувального припису та закріпити в главі 13 ЦПК України право потерпілих осіб від примушування до шлюбу, також звертатись до суду із відповідною заявою. Це надасть можливість вчасно припинити неправомірні діяння в сфері примушування до шлюбу та захистити потерпілу особу.



## ПЕРЕЛІК ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авраменко О.В. Стан сильного душевного хвилювання за кримінальним правом України : монографія / Львівський держ. ун-т внутрішніх справ. Л. : ЛДУВС, 2009. 244 с.
2. Андрушко П.П. Об'єкт кримінально-правової охорони, об'єкт злочину, об'єкт злочинного посягання та об'єкт злочинного впливу: основний зміст понять та їх співвідношення. Адвокат. 2011. № 11 (134). С. 5-11.
3. Андрушко А. Щодо доцільності криміналізації примушування до шлюбу. Jurnalul juridic national: teorie și practică. 2018. № 6 (34). С. 170-173.
4. Багіров С.Р. Причинний зв'язок у злочинах, що вчиняються через необережність : автореф. дис. к.ю.н. Київ, 2005. 20 с.
5. Байбарин А.А. Уголовно-правовая дифференциация возрвста : монография. М. : Высшая школа, 2009. 150 с.
6. Беккер Ч., Штайнер С. Чем отличаются браки по принуждению: данные о схожести в кыргызстанских браках. Доклад № 45, 2018.   
URL: [http://www.ucentralasia.org/Content/Downloads/UCA-IPPA-WP45-Forced%20Marriages\\_RUS.pdf](http://www.ucentralasia.org/Content/Downloads/UCA-IPPA-WP45-Forced%20Marriages_RUS.pdf) (дата звернення: 25.07.2020).
7. Берзін П.С. Злочинні наслідки: поняття, основні різновиди, кримінально-правове значення : монографія. К. : Дакор, 2009. 736 с.
8. Бершов Г.Є. Кримінальна відповідальність за втручання в діяльність судових органів : монографія / за заг. ред. д-ра юрид. наук., проф. О.М. Литвинова. Х.: НікаНова, 2014. 228с.
9. Брак по принуждению — горькая реальность.   
URL: <https://www.dw.com/ru> (дата звернення: 25.07.2020)

10. Браки по принуждению в Швейцарии – миф или реальность. Швейцария деловая. 2017. 4 декабря. [URL:https://business-swiss.ch/2017/12/braki-po-prinuzhdeniyu-vshvejtsarii/#](https://business-swiss.ch/2017/12/braki-po-prinuzhdeniyu-vshvejtsarii/#) (дата звернення: 25.07.2020.)
11. В Бельгии за принуждение к вступлению в брак могут посадить. Подробности. 2006. 11 марта. [URL:http://podrobnosti.ua/294389-v-belgii-za-prinuzhdenie-k-vstupleniju-vbrak-mogut-posadit.html](http://podrobnosti.ua/294389-v-belgii-za-prinuzhdenie-k-vstupleniju-vbrak-mogut-posadit.html) (дата звернення: 25.07.2020).
12. В Великобритании ввели уголовную ответственность за принуждение у браку. [URL://www.vladmite.ru/obsh/378036](http://www.vladmite.ru/obsh/378036) (дата звернення: 25.07.2020).
13. В Європарламенті закликали 10 країн ЄС ратифікувати Стамбульську конвенцію. Європейська правда. 2018. 13 червня. [URL:https://www.eurointegration.com.ua/news/2018/06/13/7083076/](https://www.eurointegration.com.ua/news/2018/06/13/7083076/) (дата звернення: 25.07.2020).
14. В Кыргызстане процветает принуждение несовершеннолетних к браку. [URL:http://www.tuz.kg/index.php/experts/item/1146-v-kyrgyztane-protsvetaet - prinuzhdenienesoovershennoletnikh-k-braku](http://www.tuz.kg/index.php/experts/item/1146-v-kyrgyztane-protsvetaet-prinuzhdenienesoovershennoletnikh-k-braku) (дата звернення: 25.07. 2020).
15. В Чехии ужесточили наказание за принужденик к браку. [URL:http://420on.cz/news/people/54650-v-chehiiuzhestonchili-nakazanie-za-prinuzhdenie-k-braku](http://420on.cz/news/people/54650-v-chehiiuzhestonchili-nakazanie-za-prinuzhdenie-k-braku) (дата звернення: 25.07.2020).
16. Васильєв А.А. Реалізація положень Стамбульської конвенції в законодавстві України про кримінальну відповідальність: системно-правовий аналіз внесених змін і доповнень. Порівняльно-аналітичне право. 2019. № 1. С. 279-284.
17. Вереша Р.В. Проблеми вини в теорії кримінального права: Навчальний посібник. К.: Атіка, 2005. 464 с.

18. Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» від 14.11.2016 р. / Верховна рада України. URL: [http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb/webproc4\\_1?pf3511=59648](http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb/webproc4_1?pf3511=59648) (дата звернення: 26.07.2020).
19. Денисов С.Ф., Мартиненко А.О. Про доцільність криміналізації примушування до шлюбу в Україні. Актуальні проблеми кримінального права, кримінології та кримінально-виконавчого права: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (25 трав. 2018р., м. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. С. 58-60.
20. Дудоров О.О. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи (основні положення кримінально-правової характеристики) : практ. порадник / О.О. Дудоров; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка, 2018. 92с.
21. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: навчальний посібник / за заг. ред. М.І. Хавронюка. Київ: Ваіте, 2014. 944 с.
22. За принудительный брак будут сажать на пять лет. AROUNDPRAGE. 2017. 19 августа. URL:<https://aroundprague.cz/news/obshhestvennost/za-prinuditelnyjabrak-budut-sazhat-na-pyat-let?page=63> (дата звернення 25.07.2020).
23. За принуждение к браку в Англии можно сесть на семь лет. Правда. 2014.16июня.URL:<https://www.pravda.ru/news/world/europe/european/16-06-2014/1212262-brak-0/> (дата звернення: 25.07.2020).
24. Замрий О.Н., Ильина О.Ю., Туманов Л.В. Взаимное согласие и добрая воля мужчины и женщины как условия заключения и основания расторжения брака: правовые аспекты соотношения когнитивной и

- волевой функции сознания супругов. Психология и право. 2019. Том. 9. №4
25. Камінський П.В. Кримінальна відповідальність за примушування до шлюбу. URL: <https://er.nau.edu.ua/bitstream/> (дата звернення: 28.07.2020).
  26. Кісілюк Е.М. Особливості гармонізації та врегулювання термінології щодо гендерно зумовленого насильства в рамках внесення змін до Кримінального кодексу України. Актуальні проблеми кримінального права, кримінології та кримінально-виконавчого права: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (25 травня 2018 р., м. Дніпро). Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. С. 32-34.
  27. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами та пояснювальна доповідь. Стамбул (Туреччина). 11.V.2011 р. / Council of Europe. URL: <https://rm.coe.int/1680093d9e> (дата звернення: 25.07.2020).
  28. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
  29. Коченов М.М. Теоретические основы судебно-психологической экспертизы : автореф. дис. д-ра психол. Наук. М., 1991. 20 с.
  30. Кримінальний кодекс України. Ст. 67 зі змінами, внесеними згідно із Законом України від 06.12.2017 р. № 2227-VIII.
  31. Круглова О.О., Волощук С.Ю. Окремі підстави криміналізації примушування до шлюбу. Актуальні питання протидії злочинності в сучасних умовах: вітчизняний та зарубіжний досвід: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 15 березня 2018 р.). Дніпро: ДДУВС, 2018. С. 263-265.
  32. Литвинов О.М., Данильченко Ю.Б. Пропозиції та зауваження до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання

- наси́льству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» (реєстр. № 4952 від 12.07. 2016 р.) Законодавче забезпечення правоохоронної діяльності: навчальний посібник / за заг. ред. докт. юрид. наук, доц. В.В. Сокурєнка. Харків : Стильна топографія, 2017. С. 892-896.
33. Марін О.К. Окремі теоретичні основи аналізу системи ознак, що кваліфікують злочин. Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матер. XII регіон. наук.-практ. конф., 9-10 лютого 2006 р. Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2006. С. 366-369.
  34. Менджул М.В. Добровільність як визначальна умова дійсності шлюбу. Юридичний бюлетень. Вип. 8. 2018. С. 366-369.
  35. Миколенко О.М. Теоретичні основи дослідження шкоди, заподіяної злочином : дис. канд. юрид. наук. Одеса, 2005. 221 с.
  36. Монтескье Ш.Л. Избранные произведения. – М., 1955. С. 510.
  37. Музика А.А., Лащук Є.В. Про загальне поняття предмета злочину. Вісник Асоціації кримінального права України. 2014. №1(2). С.103-118.
  38. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2018. 1360 с.
  39. Наумова О.С. Кримінально-правова провідія злочинам проти волі особи (за статтями розділу III Особливої частини КК України) : автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2017. 20 с.
  40. Ни одна девочка не должна принуждаться к браку – считают эксперты ООН / Управление Верховного комиссара ООН по правам человека. 12 октября 2012 г. [URL:https://news.un.org/ru/story/2009/04/11433501](https://news.un.org/ru/story/2009/04/11433501) (дата звернення: 28.07.2020).

41. Пенькова Т.І., Гега В.О. Кримінальна відповідальність за примушення до шлюбу. Вчені записки ТНУ В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки. 2020. № 1. С. 177 – 180.
42. Пинаев А.А. Уголовное право Украины. Общая часть. Х.: Харьков юридический, 2005. 664 с.
43. Победоносцев К.П. Курс гражданского права. Часть вторая: Права семейственные, наследственные и завещательные. М., 2003. С. 20.
44. Подільчак О.М. Мотиви та мотивація злочинів, учинених жінками: автореф. дис. канд. юрид. наук. Х., 2005. 20 с.
45. Про внесення змін до Кримінального та кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами: Закон України від 6 грудня 2017р. № 2227-VIII /Законодавство України. [URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19](http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19) (дата звернення: 25.07.2020).
46. Романов Н.В., Жук І.В. Криміналізація примушування до шлюбу: порівняльно-правовий аналіз законодавства України та країн Європи. [URL: http://elar.naiu.kiev.ua/bistream/](http://elar.naiu.kiev.ua/bistream/) (дата звернення: 28.07.2020).
47. Рунов В.Ю. Способи кримінального карного примушування. Держава і право. 2012. Вип. 57. С. 456-461.
48. Савченко А.В. Мотив і мотивація злочину : монографія. К.: Атіка, 2002. 144 с.
49. Сафончик О.І. Шлюбні правовідносини в Україні: проблеми теорії і практики. Монографія. Одеса: Фенікс, 2018. 378 с.
50. Сидоренко Д.І. Про підстави недійсності шлюбу за сімейним законодавством України та інших держав Європи. Приватне право і підприємництво. Збірник наукових праць. 2018. Випуск 18. С. 92-95.

51. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III-ВР. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 21. Ст. 135.
52. Словаччина слідом за Болгарією відмовилася ратифікувати Стамбульську конвенцію. Європейська правда. 2018. 23 лютого.  
URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2018/02/23/7077943/> (дата звернення: 25.07.2020).
53. Стамбульську конвенцію визнали неконституційною у Болгарії // Європейська правда. 27 липня 2018 р. URL:<https://www.Eurointegration.com.ua/news/2018/07/27/7084904/> (дата звернення 25.07.2020)
54. Судова влада. URL:<https://court.gov.ua/> (дата звернення 28.07.2020).
55. У Раді Європи чекають на ратифікацію Україною Стамбульської конвенції. РБК-Україна. 2018. 24 квітня. URL:<https://www.rbc.ua/ukr/news/sovete-evropy-zhdut-ratifikatsiiukrainoy-1524564751.html> (дата звернення: 22.07.2018).
56. Українське кримінальне право. Загальна частина: підручник / П.С. Березін та ін. ; за заг. ред. В.О. Навроцького. К. : Юрінком Інтер, 2013. 711 с.
57. Устименко В.В. Специальный субъект преступления. Х. : Вища школа, 1989.
58. Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації. Монографія. Київ: Юрисконсульт, 2006. 1048 с.
59. Хазова О.А. Брак и развод в буржуазном семейном праве: сравнительно-правовой анализ. М., 1988. С. 26.
60. Харитоновна Н.К., Королева Е.В., Русаковская О.А., Васянина В.И., Христофорова М.А. Судебно-психиатрическая экспертиза в гражданских делах о признании гражданина недееспособным и

- ограничении дееспособности в связи с психическим расстройством: метод. рекомендации (практическое пособие для судей). М.: ФГБУ «НМИЦ ПН имени В.П. Сербского» Минздрава России. 2018. С. 6-7.
61. Харитонов О.В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству. Науково-практичний посібник. Харків: ТОВ «Видавництво «Права людини», 2018. 344 с.
  62. Шаблистий В.В. Критичний погляд на останні зміни та доповнення до КК України. Продовження. Актуальні питання протидії злочинності в сучасних умовах: вітчизняний та зарубіжний досвід: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 15 березня 2018 р.). Дніпро: ДДУВС, 2018. С. 129–132.
  63. Шепель Т.В., Ткаченко Т.В. Участие граждан, признанных недееспособными вследствие психического расстройства, в брачных правоотношениях. Власть закона. 2016. № 4(28). С. 62.
  64. Ярмыш Н.Н. Действие как признак объективной стороны преступления (проблемы психологической характеристики). Х.: Основа, 1999. 84 с.
  65. Aisha K. Gill. Of family dynamics and forced marriage. URL: <https://www.gulftoday.ae/opinion/2020/02/05/of-family-dynamics-and-forcedmarriage> (дата звернення: 28.07.2020).
  66. Hofverberg E. Sweden: First Sentence for “Forced Marriage” Upheld by Appellate Court. URL: <http://www.loc.gov/law/foreign-news/article/sweden-first-sentence-for-forced-marriage-upheld-by-appellate-court/> (дата звернення: 28.07.2020).
  67. The Foreign and Commonwealth Office of the Government of the United Kingdom. Forced Marriage Unit statistics 2018. URL: <https://www.gov.uk/government/statistics/forced-marriage-unit-statistics-2018> (дата звернення: 28.07.2020).